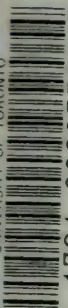

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00665759 7

Āpadeva, son of Anantadeva
Mīmāṃsānyāyaprakāśah

B

132

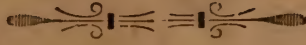
M5A57

1898

मौमांसान्यायप्रकाशः ।

[मौमांसाप्रकरणम् ।]

श्रीअनन्तदेवसूनुना

श्रीआपदेवेन विरचितः ।

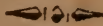

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्ददियासगरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

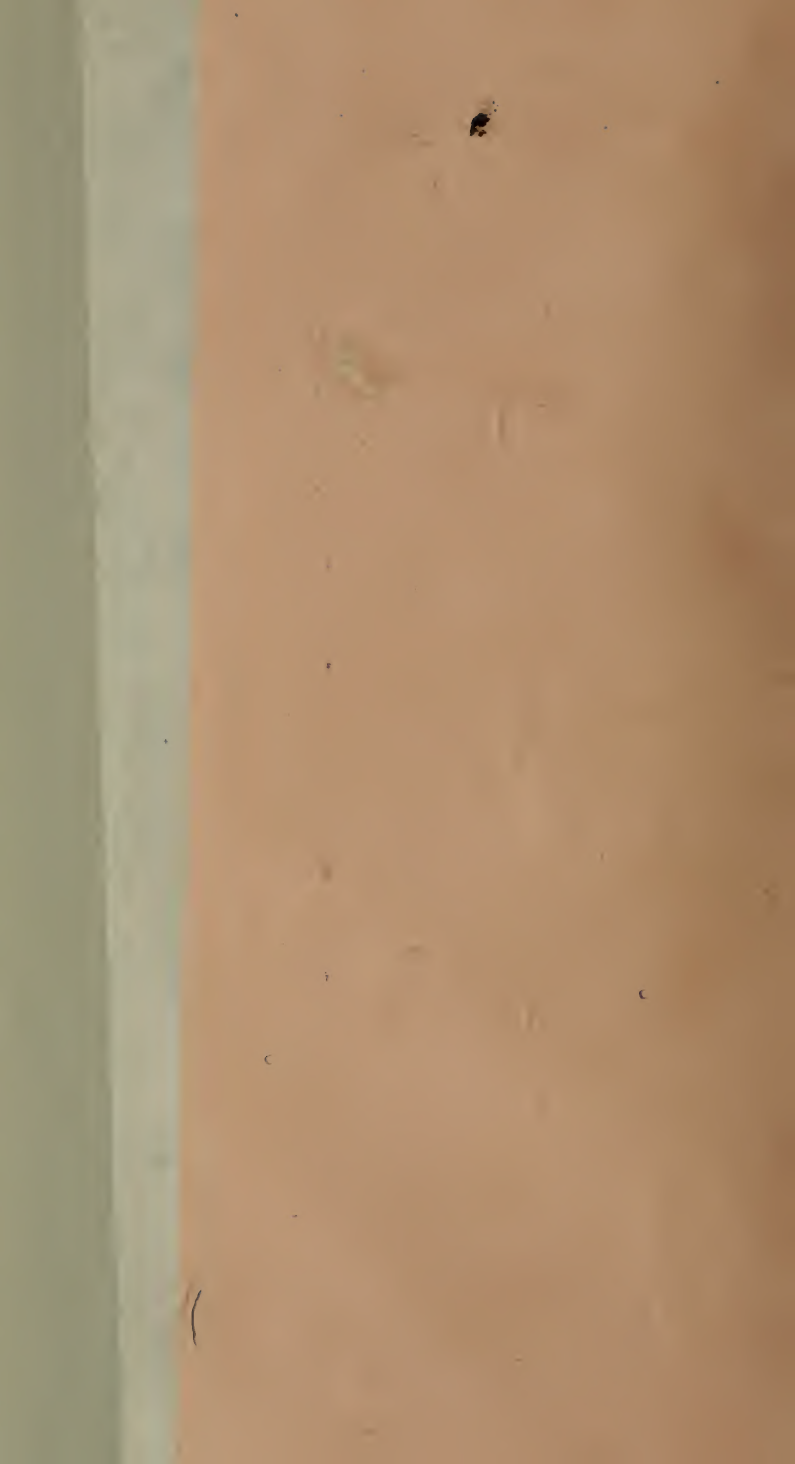
कलिकातानगर्यां

कलिकातायन्त्रे

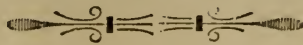
मुद्रितः ।

इ. १८८८ ।

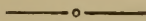

मीमांसान्यायप्रकाशः ।

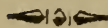

[मीमांसाप्रकरणम् ।]

श्रीअनन्तदेवसूनुना
श्रीआपदेवेन विरचितः ।

पण्डितकुलपतिना,
वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजौवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

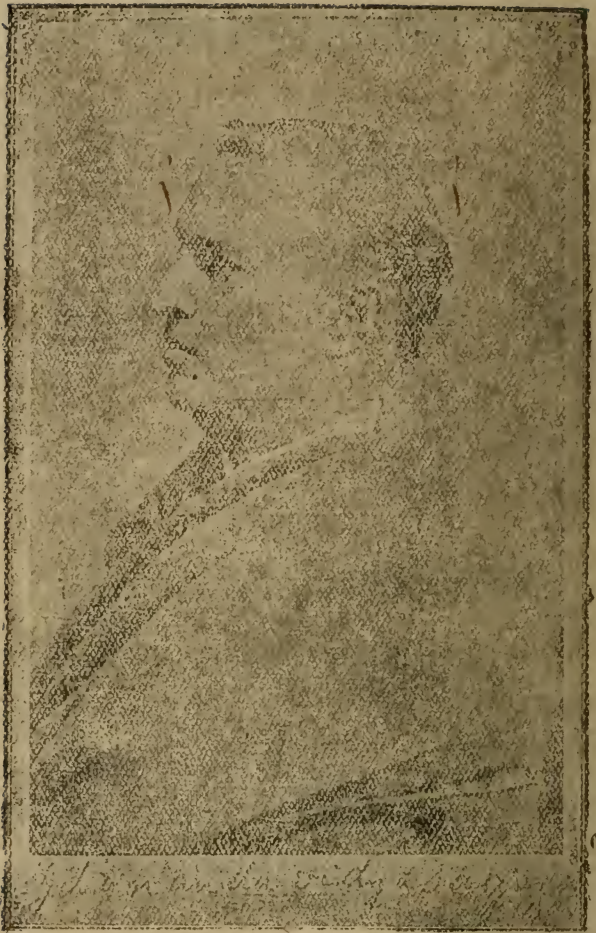
कलिकातानगर्यां

कलिकातायन्त्रे

मुद्रितः ।

इ. १८८८।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

LIB. A. B
JUN 23 1975 132
15A57
1898

मौमांसान्यायप्रकाशः।

यत्कृत्वालिशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ।

प्राप्यते तमहं वन्दे गोविन्दं भक्तवत्सलम् ॥

अनन्तगुणसम्पन्नमनन्तभजनप्रियम् ।

अनन्तरूपिणं वन्दे गुरुमानन्दरूपिणम् ॥

इह खलु परमकारुणिकेन भगवता जैमिन्यृषिणा अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशसु अध्यायेषु धर्मो विचारितः । तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मः यथा यागादिः स हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते । तथा हि यजेतेत्यत्रास्ति अंशद्वयं यजिर्धातुः प्रत्ययश्च । तत्र प्रत्ययेऽप्यस्ति अंशद्वयम् आख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च । आख्यातत्वञ्च दशसु लकारेषु विद्यते लिङ्त्वञ्च पुनः केवलं लिङेऽव । तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेषः । सा च द्विविधा शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलभावकव्यापारविशेषा शाब्दी भावना । सा च लिङ्त्वांशेनोच्यते । लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमिति नियमेन प्रतीयमानत्वात् । यच्च यस्मात् प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम् । यथा गोशब्दस्य गोत्वं स च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वेदे तु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । न हि वेदः पुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् । यः कल्पः स कल्पपूर्व इति न्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयं

वेदमस्मिन् कल्पे स्मृत्वा उपदिशतीत्येतावतैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । ततश्च पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठैव सा अत एव शाब्दी भावनेति व्यपदिशन्ति ।

सा च शाब्दी भावना अंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमिति कर्तव्यतां चेति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेतार्थी भावना साध्यत्वेन सम्बध्यते एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । यद्यपि संख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाप्ययोग्यत्वान्न तेषां भाव्यत्वेनान्वयः । करणाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन सम्बध्यते तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन सन्निकर्षस्येव रूपादिज्ञाने सन्निकर्षात् प्राक् रूपज्ञानस्येव लिङादिज्ञानात् प्राक् शब्दधर्मभावनाया अभावप्रसङ्गात् । किन्तु भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन लिङादिज्ञानं हि शब्दभावनाभाव्यार्थीभावनां निर्वर्तयति कुठार इव क्लेदनम् । अतो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानमतिकर्तव्यतात्वेन सम्बध्यते । तच्च प्राशस्त्यज्ञानं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यर्थवादैर्जन्यते । ते ह्यर्थवादाः स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमनुपलभमाना लक्षण्या क्रतोः प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात् न चेष्टापत्तिरध्ययनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः ।

तथाहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकलस्य वेदस्याध्ययनकर्तव्यतां बोधयन् सर्वां वेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायोति सूचयति निरर्थकस्याध्ययनानुपपत्तेः । स च वेदो विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मकः । तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्तं प्रयोजनवद्दोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति । यत्र तु कर्म

प्रकारान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रविधानम् । यथा दध्ना जुहुयादित्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्दोमोद्देशेन दधिमात्रविधानम् । दध्ना होमं भावयेदिति । यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते तदुक्तम् । न चेदन्येन शिष्टा इति शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः । यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति । न चोभयविधाने वाक्यभेदः विशिष्टस्यैकत्वात् विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा । यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सोमवतेति न हि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः सम्भवति यदि तावत् सोमयागयोरैक्यरूपेण भावनायां करणत्वेनैवान्वयः । सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति । तत उभयविधाने वाक्यभेदः सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेनाप्रत्यक्षविरोधश्च । न हि सोमो यागो भवितुमर्हति धान्यप्रसङ्गापातश्च यागार्थत्वानुपपत्तिश्च यागे द्रव्यानुपपत्तिश्च । प्रत्ययवाच्यभावनायाः समानपदोपात्तेन यागेन करणाकाङ्क्षानिवृत्तत्वेन भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् ।

यदि च वैयधिकरण्येनान्वयः तत्र न तावद्यागेन सोममित्यन्वयः । समानपदोपात्तत्वात् प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेनान्वितस्य यागस्य सोमकर्मकभावैरान्वयानुपपत्तेः यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिरदृष्टद्वयापत्तेः न हि यागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण सम्भवति ब्रौहिषु अवघातेनेव यागेन सोमे कस्यचिद् दृष्टस्याजननात् । अतस्तेन तावत् सोमे किञ्चिददृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव ब्रौहिषु । तथा यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः भावनाकरणत्वञ्च भावनाभाव्यनिवर्तकत्वेनेत्युक्तम् । न च सोमः अदृष्टमन्तरेण फलं जनयितुं समर्थः ग्रहैर्जुहोतीति वाक्यविहितहोमेन तस्य भस्मी-

भावात् । अतो दृष्टद्वयापातान्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः सम्भवति करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च ।

अथ सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयः । तत्र यद्यपि सोमस्य करणत्वेन यागार्थत्वाद् यागनिवृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टद्वयापत्तिः । नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वान्वयानुपपत्तिः । करणत्वेनैवान्वयात् । तथाप्यप्राप्तत्वात् भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव । ननु यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेन नापि साध्यत्वेनोपस्थितिः । तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् । किन्तु भावनायां यागसम्बन्धमात्रं प्रतीयते यागस्य च भावनासम्बन्धः करणत्वेन साध्यत्वेन च सम्भवति तत्र करणत्वांशमादाय फलसम्बन्धः । साध्यत्वांशमादाय गुणसम्बन्धश्च स्यादिति चेन्नैवम् । यद्यपि भावनया यागस्य सम्बन्धमात्रं प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिदशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः सम्भवति विरोधात् । तदवश्यं यागेन स्वर्गं भावयेदिति करणत्वेनान्वये सति पश्चात् सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः ततश्च वाक्यभेदः । न च प्रत्ययाभिहितभावनास्वरूपे यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति वक्तुं युक्तं कारकाणामेव क्रियान्वयात् । तत्सिद्धं सोमस्य न यागे सामानाधिकरण्येन वान्वयः सम्भवतीति ।

ननु यजेतेत्यत्र प्रत्ययाभिहितभावनायाः करणाकाङ्क्षायां यथा यागः करणत्वेनान्वेति । तथा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां सोमस्य इतिकर्तव्यतात्वेन भावनायामेवान्वयोऽस्तु किं मत्वर्थलक्षणयेति चेन्नैवम् । सोमेनेति तृतीयया करणत्ववाचिन्या सोमस्येतिकर्तव्यतात्वानभिधानात् । तत्र यदि इतिकर्तव्यतात्वं लक्षणयोच्यते ततो वरं सोमपदे एव प्रकृतिभूते मत्वर्थलक्षणा

गुणे त्वया व्यकल्पनेति न्यायात् । अथ वेदो वा प्रायदर्शना-
दित्यधिकरणेनोक्तासञ्ज्ञातविरोधित्वन्यायेनान्ये प्रत्यय एव
लक्षणेति चेत् तथापि सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः ।
सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वाभावात् क्रियाया एवेति-
कर्तव्यतात्वात् द्रव्यस्य केवलमङ्गत्वात् अतएवेतिकर्तव्यता-
त्वाभावात् द्रव्यस्य प्रकरणादग्रहणम् । यथाहुः “नावान्तर-
क्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् । गुणद्रव्ये कथं भावैर्गृ-
ह्णन्ति प्रकृताः क्रिया इति ॥” तदेतदग्रे वक्ष्यामः ।

किं च सोमेन यजेतिति हि यागस्योत्पत्तिवाक्यं नाधिकार-
वाक्यं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात्
उत्पत्तिवाक्ये च नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा इष्टविशेषाकाङ्क्षा कलुषि-
तत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विस्पष्टानुत्थानात् । तत्सिद्धं सोमस्य
नेतिकर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयः । तस्माद् विशिष्टविधौ अन्व-
यानुपपत्त्या अवश्यं मत्वर्थलक्षणा वाचेति । ननु एवमपि सोमेन
यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं गौरवात् मत्वर्थलक्षणापाताच्च । किन्तु
दध्ना जुहोतीतिवद्गुणमात्रविधानमस्तु विधिशक्ते गुणोपसंक्र-
मात् यथाहुः । “सर्वत्राख्यातमम्बुदे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधि-
शक्त्युपसंक्रान्तेः स्याद्वातोरनुवादतेति ।” न च यागस्याप्राप्तत्वान्न
तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् । न च अस्याधिकारविधित्वेन न ,
उत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यम् । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति-
वदेकस्यैवोभयविधित्वोपपत्तेः । एवं सोमेन यजेतेत्यत्र न मत्वर्थ-
लक्षणा यदि ह्यत्र विशिष्टविधानं स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या
मत्वर्थलक्षणा स्यात् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र तु
यागविधाने क्वचिन्न मत्वर्थलक्षणा । न तावदेतस्मिन् वाक्ये
ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनैव

नामपदस्यान्वयात् । नापि सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणाया
यागोद्देशेन सोमविधानात् सोमेन यागं भावयेदिति ।

ननु अनुवादेऽप्यस्ति मत्वर्थलक्षणा । अतएवोक्तं “विधाने वानुवादे
वा यागः करणमिष्यते । तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्च-
तीति ।” अतश्च विशिष्टविधौ इव गुणविधावपि अस्यैव मत्वर्थल-
क्षणेति चेन्नैवम् । गुणान्वयानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणा अङ्गीक्रि-
यते । यदा च भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेन अन्वयस्तदान्वया-
नुपपत्त्या सा अङ्गीकर्तव्या । गुणविधौ च न धात्वर्थस्य करणत्वेना-
न्वयो मानाभावात् । न हि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं
श्रूयते तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् । कल्पते इति चेन्न गुणस्य तत्र
विधिस्तित्वेन साध्याकाङ्क्षायां साध्यत्वकल्पनाया एवोचितत्वात्
दध्ना होमं भावयेदिति । न चायमस्ति नियमो भावनायां
धात्वर्थस्य करणत्वेनैव अन्वयो न प्रकारान्तरेणेति षष्ठाद्यपूर्व-
पक्षानुत्थानापत्तेः । षष्ठाद्ये हि यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्यय-
वाच्यायां वक्ष्यमाणार्थीभावनायां समानपदश्रुत्या यागस्य भाव्यत्व-
माशङ्क्य अपुरुषार्थत्वेन परिहृतम् । यदि च धात्वर्थस्य करणत्वेनैव
भावनायामन्वयस्तदा भाव्यत्वशङ्कैव नोदेतीति व्यर्थं षष्ठाद्य-
मधिकरणमापद्येत ।

किञ्च वाजपेयाधिकरणे तन्त्रसम्बन्धमाशङ्क्य परिहृतः
धात्वर्थस्य करणत्वेनैव अन्वये तन्त्रसम्बन्धशङ्कैव न स्यात्
तत्र तन्त्रसम्बन्धशङ्कापरिहारौ च व्याख्यातौ । किञ्च न
धात्वर्थस्य करणत्वेनैव अन्वयः । गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन
धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् । तथाहि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र
न तावद्दोषो विधीयते तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् नापि
होमस्य फलसम्बन्धः गुणपदानर्थक्यापत्तेः । नापि गुणसम्बन्धं
विधत्ते फलपदानर्थक्यापातात् नाप्युभयसम्बन्धं विधत्ते प्राप्ते

कर्मणि अनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेः । यथाहुः “प्राप्ते कर्मणि नानेकी विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येक-
यत्नत इति ॥” अत्र च कर्मपदवद् गुणेत्युपलक्षणम् । एकोद्देशेन
अनेकविधाने वाक्यभेदात् । अतएव ग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं
सम्प्राप्तीत्यत्र ग्रहोद्देशेन एकत्वसम्प्राग्विधौ वाक्यभेदात् ग्रहै-
कत्वमविवक्षितमित्युक्तम् । रेवत्यधिकरणे च एतस्यैव रेवतीषु
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेत्यत्र
वारवन्तीयस्य रेवतीसम्बन्धे अग्निष्टोमसामसम्बन्धे फलसम्बन्धे
च विधीयमाने वाक्यभेदाद्भावनोपसर्जनं भावनान्तरं विधीयते
इत्युक्तम् ।

तस्मात् प्राप्ते होमे नोभयविधानं सम्भवति नापि
होमान्तरं विधीयते । गौरवात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनाप्रसङ्गाच्च ।
मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाच्च नापि दध्येव केवलं करणत्वेन विधीयते
इति युक्तं केवलस्य व्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः । कर्तृ-
व्यापारव्याप्यत्वनियमात् करणत्वस्य । किं तर्हि विधीयते इति
चेत् दध्नेति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं फलभावनायां करण-
त्वेन विधीयते प्रत्ययार्थत्वेन दध्नोऽपि तस्य प्राधान्यात् । एवञ्च
दधिकरणत्वेन इन्द्रियं भावयेदिति, वाक्यार्थः । करणत्वञ्च किं-
प्रतियोगिकमित्यपेक्षायां सन्निधिप्राप्तो होम आश्रयत्वेन सम्ब-
ध्यते ततश्च सिद्धो धात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः ।

प्रकृतमनुसरामः । तात्सङ्गं धात्वर्थस्य न करणेनैवान्वय इति
किं तर्हि क्वचित् करणत्वेन क्वचित् साध्यत्वेन क्वचिदाश्रयत्वेनेति
गुणविधौ च साध्यत्वेनैवान्वयः सम्भवतीति न मत्वर्थलक्षणाया
प्रयोजनम् । किञ्च गुणविधौ मत्वर्थलक्षणायां गुणस्य धात्वर्थाङ्गत्वे
किं मानमिति वक्तव्यम् । न तावच्छ्रुतिः मत्वर्थलक्षणायां तृती-
याश्रुतिर्मत्वर्थस्यैवाङ्गत्वे मानं स्यात् न गुणस्याङ्गत्वे । समभिव्या-

हारात्मकं वाक्यमिति चेत् ? तत् किं स्वतन्त्रमेव मानमुत लिङ्ग-
श्रुती कल्पयित्वा ? । नाद्यः । बलाबलाधिकरणविरोधात् । तत्र
हि वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा अङ्गत्वे मानमित्युक्तम् । द्वितीये
प्रत्यक्षां श्रुतिमुत्सृज्य श्रुत्यन्तरकल्पने तस्या एव वा आवृत्ति-
कल्पने व्यर्थः प्रयासः समाश्रितः स्यात् विशिष्टविधौ चागत्या
तदाश्रयणम् ।

किञ्च भवतु श्रुत्यन्तरकल्पनं तथापि तत्सहकृतः
प्रत्यक्ष एव वा विधिर्धात्वर्थाङ्गत्वेन गुणं विधत्ते ? उत कल्पितं
विध्यन्तरम् ? कल्पितमिति चेन्न श्रुतविधेर्यद्दत्तापत्तेः । न हि तेन
तदा गुणो विधीयते कल्पितविध्यन्तराङ्गीकारात् नापि धात्वर्थः
तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् । अथ श्रूयमाण एव विधिः
कल्पितश्रुतिसहकृतो धात्वर्थाङ्गत्वेन गुणं विधत्ते इति चेत्
तर्हि तत्र कथं धात्वर्थस्यान्वयः करणत्वेनेति चेन्न अन्वयानुप-
पत्तेः । न हि सम्भवति दध्ना होमेनेति चान्वयः साध्यत्वेनैवा-
न्वयो दध्ना होमं भावयेदिति चेन्न । तथा सति अनुवादेऽपि
धात्वर्थः करणत्वेनैवान्वेतीत्येतदुपेक्षितं स्यात् । विवक्षितवा-
क्यार्थश्च विनैव मत्वर्थलक्षणाया अङ्गीकृतः स्यात् तस्मान्न गुणविधौ
मत्वर्थलक्षणा । यत्तु विधाने वा अनुवादे वेति वार्त्तिकं तत् प्रती-
तिमवलम्ब्य न वस्तुगतिम् । तथार्हि यावद्वि अग्निहोत्रं जुहुया-
दिति वाक्यं नालीच्यते केवलं च दध्ना जुहोतीति वाक्यमालोच्यते
तदा षष्ठाद्यन्यायेन होमस्याभाव्यतां जानतां प्रतिपदाधिकरण-
भावार्थाधिकरणवासनावासितानां भवत्येतादृशी मतिः यद्विधि-
मता होमेनेष्टं भावयेदिति । प्रतिपदाधिकरणे हि सोमेन यजे-
तेत्यादिषु किं गुणधात्वर्थयोः फलभावनाकरणत्वेनान्वयः ? उत
एकस्यैव ? इति सन्दिह्य प्रधानसम्बन्धलाभात् विनिगमनाविर-
हाच्च सर्वेषां फलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशङ्क्य लाघवादेकस्यैव

भावनाकरणत्वमित्युक्तम् । भावनाकरणत्वं हि भावनाभाव्यनिर्व-
र्त्तकतया भाव्यं च स्वर्गादिना दृष्टमन्तरेणेति अनेकेषां कारणत्वे
अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मादेकस्यैव कारणत्वं यदाप्येकस्य
तदापि किं द्रव्यगुणयोः फलभावनाकरणत्वमुत धात्वर्थस्येति
भावार्थाधिकरणे सन्दिह्य द्रव्यगुणयोरेव भावनाकरणत्वम् । भूतं
भव्यायोपदिश्यते इति न्यायादित्याशङ्क्य धात्वर्थस्यैव भावना-
करणत्वं पदश्रुतेर्बलौयस्वादित्युक्तम् । अतश्च सिद्धमेतद्वाक्या-
न्तरानालोचनदशायां गुणविधावपि धात्वर्थस्य कारणत्वा-
शङ्कायां गुणपदे मत्वर्थलक्षणेति ।

यदा त्वग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्यान्तर-
मालोच्यते तदा होमस्य वाक्यान्तरेणैव विहितत्वात्तदुद्देशेन
गुणमात्रं विधीयत इत्यालोचनान्न मत्वर्थलक्षणेति । अत-
एवोक्तं पार्थसारथिमिश्रैराधाराग्निहोत्राधिकरणे फलतो गुण-
विधिरयं न प्रतीतित इति । यद्वा एतद्वार्त्तिकमधिकारविध्य-
भिप्रायम् । उद्भिदा यजेतेत्यादीनामधिकारात् तत्र हि यागो
विधीयतामुत्पत्तिवाक्यसिद्धौ वा अनूद्यतामुभयथापि कारणत्वे-
नान्वयात् तृतीयान्तस्य तद्वाचित्वं अन्यथा अन्वयानुपपत्ते-
रिति । तस्माद्गुणविधौ विनापि मत्वर्थलक्षणया अन्वयोप-
पत्तेर्न मत्वर्थलक्षणेति । अतैश्च सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्ट-
विधानं किन्तु गुणमात्रविधानं यागस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेतेत्येतास्मिन् वाक्ये विधीयत इत्येव युक्तम् अन्यथा
मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति । अत्रोच्यते यद्यपि यागोद्देशेन
सोमविधौ न मत्वर्थलक्षणा तथापि यागस्याप्राप्तत्वात्
सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं सम्भवति । न च
ज्योतिष्टोमेन इत्यादिना प्राप्तत्वात् तदुद्देशेन गुणमात्रं विधी-
यते इति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुप-

पत्तेः । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । तेन च विहितस्य कर्मणः फलविशेषसम्बन्धमात्रमधिकारविधिना क्रियते फलविशेषसम्बन्धबोधकस्याधिकारविधित्वात् । यथा आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्येतद्विहितस्य कर्मणः फलविशेषसम्बन्धमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं विधत्ते तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वम् स्यादेतद् दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वं सम्भवति । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः । न हि तेन तदा कर्म विधीयते तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् । नापि गुणविधानं सम्भवति प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । अत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधित्वं युक्तम् ।

ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधेरुद्भिदा यजेतपशुकाम इत्यादिवदुत्पत्तिविधित्वे स्वीक्रियमाणे न कस्यचिदानर्थक्यम् । सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् यागोद्देशेन सोममात्रविधानाच्च न वाक्यभेद इति चेन्मैवम् । यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र लाघवान्न वाक्यभेदः तथापि ज्योतिष्टोमेन इत्यस्मिन् वाक्ये कर्मस्वरूपे तस्य च फलसम्बन्धे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्येव । सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्मणः फलसम्बन्धमात्रविधाने तदभावात् उद्भिदा यजेतेत्यत्र तु वचनान्तराभावेन अगत्या तदाश्रयणम् । न च सोमेन यजेतेत्यत्रापि कर्मस्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम् । श्रूयमाणेन विधिना गुणस्याविधेयत्वात् । विशेषणविधेरार्थिकत्वात् सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थिकः । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य तूत्पत्तिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसम्बन्धश्चेति श्रूयमाणेनैव विधिना विधातव्यमिति दृढो गौरव-

लक्षणे वाक्यभेदः । यथाहुः । “श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानाम-
 तिगौरवम् । एकोक्त्यवसितानान्तु नार्थाक्षेपो विरुध्यत” इति । न
 च सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि न वाक्यभेदः तथापि
 मत्वर्थलक्षणा स्यादेवेति वाच्यम् । तस्याः स्वीक्रियमाणत्वात्
 लक्षणा अतो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात् लक्षणा हि पददोषो
 वाक्यभेदस्तु वाक्यदोषः पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पद एव दोषकल्प-
 नाया उचिततवात् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात् । अतएव जात-
 पुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधौत इत्वत्वाधानानुवादेन जातपुत्रत्व-
 कृष्णकेशत्वविधाने वाक्यभेदात् पदद्वयाभ्यामवस्थाविशेषो लक्ष्यत
 इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्षणैव स्वीकार्या । तस्मात् सोमेन
 यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिर्न ज्योतिष्टोमेनेत्ययम् । गौरवलक्षण-
 वाक्यभेदापत्तेः । किञ्च सोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने श्रुत्यर्थ-
 विधानं स्यात् गुणविधाने तु वाक्यार्थविधानम् । तच्च श्रुत्यर्थ-
 विधाने सम्भवेऽयुक्तम् । यथाहुः “वाक्यार्थविधिरन्याय्यः श्रुत्यर्थ-
 विधिसम्भव” इति वाक्यार्थः पदान्तरार्थ इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमे-
 नेत्यत्रापि फलोद्देशेन यागस्यैव विधानान्न वाक्यार्थविधानम् ।
 तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापि तदङ्गीकाराच्च तस्मात् ज्योतिष्टोमे-
 नेत्ययमधिकारविधिरेव । अपि च कर्मस्वरूपविधिस्तत्र
 स्वीकार्यो यत्र कर्मणो रूपमुपलभ्यते । यागस्य च द्वे रूपे द्रव्यं
 देवता चेति । सोमेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवता नोपलभ्यते ,
 सोमयागस्याव्यक्तत्वात् । अव्यक्तत्वञ्च स्वार्थचोदितदेवताराहि-
 त्यम् न तु देवताराहित्यमात्रम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादि-
 वाक्यविहितग्रहणाङ्गदेवतानां सत्त्वात् ग्रहणार्थाभिरपि देव-
 ताभिः प्रसङ्गतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् । तथापि द्रव्य-
 मुपलभ्यत एव तेनापि यागस्वरूपं ज्ञातुं शक्यमेव । ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र च न द्रव्यं देवता वा श्रूयते अतस्तस्यो-

त्पत्तिविधित्वेन यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वात्
विशेषस्यैव विधेयत्वादित्यादिक्लेशेन स्यात् । अतो नायं कर्मो-
त्पत्तिविधिः ।

ननु एवमपि अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमपि होमोत्पत्ति-
विधिर्न स्यात् रूपाश्रवणात् । तच्छ्रवणाच्च दध्ना जुहोतीत्ययमेव
उत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा चाधाराग्निहोत्राधिकरणविरोधः ।
तत्र हि अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोती-
त्यादीनां च गुणविधित्वमुक्तमिति चेत् सत्यम् । अग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते अग्निहोत्रशब्दस्य तत्-
प्रत्यन्यायेन नामधेयत्वात् तदेतदग्रे वक्ष्यामः । तथापि तस्यो-
त्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते अन्यथा आनर्थक्यापत्तेः । दध्ना जुहोती-
त्यस्य च नानर्थक्यं गुणविधित्वोपपत्तेः । अतः अग्निहोत्रं
जुहोतीत्ययं कर्मोत्पत्तिविधिरिति युक्तम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य
च नानर्थक्यमधिकारविधित्वोपपत्तेः । अतः किमर्थं सम्भवात्
रूपवात् वाक्ये कर्मविधाने तद्रहिते तत् स्वीकार्यम् । किञ्च दध्ना
जुहोतीत्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वे पयसा जुहोत्यनेनैतत्कर्मानु-
वादेन न पयो विधातुं शक्यते उत्पत्तिशिष्टदध्यवरोधात् उत्प-
त्तिशिष्टगुणावरुद्धे हि न गुणान्तरं विधीयते आकाङ्क्षाया उत्प-
त्तिशिष्टेनैव निवृत्तत्वात् । अतस्तेनापि शिष्टं कर्मान्तरं विधेयम् ।
तथा च अनेकादृष्टकल्पना गौरवम् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य
तु उत्पत्तिविधित्वे एतद्वाक्यविहितस्य कर्मणो द्रव्याकाङ्क्षायां
युगपदेव खले कपोतन्यायेन दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्या-
दिवाक्यैर्गुणा विधीयन्ते इति नानेकादृष्टकल्पना गौरवम्
अतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः । पयसा जुहोती-
त्यादयस्तु गुणविधय इति युक्तम् । सोमेन यजेत्यत्र तु रूपवति
वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधाने स्वीक्रियमाणे न किञ्चिद्वषणं पक्षद्वये-

ऽपि एकस्यादृष्टस्य तुल्यत्वात् तस्माद् युक्तम् सोमेन यजेतेत्यमे-
वोत्पत्तिविधिरिति अलमनया विधिनिरूपणागतप्रपञ्चनिरूपण-
चिन्तया ।

प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवन्तमप्राप्तार्थं
विधत्ते इति । स च विधिश्चतुर्विध उत्पत्तिविधिर्विनिर्योग-
विधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबो-
धको विधिरुत्पत्तिविधिः । यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति उत्पत्ति-
विधौ च कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः । होमेनेष्टं भावयेदिति । न
तु होमं कुर्यादिति साध्यत्वेन । तथा सति साध्यस्य साध्यान्त-
रान्वयायोगेनाधिकारवाक्यगतफलसम्बन्धो न स्यात् करणत्वेन
त्वन्वये होमेनेष्टं भावयेत् । किं तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां फल-
विशेषसम्बन्धो घटते न चोत्पत्तिविधाविष्टवाचकपदाभावेन
कर्मणा इष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थ इति वाच्यम् । विधि-
श्रुतेरेव इष्टबोधकत्वात् सा हि पुरुषार्थे पुरुषं प्रवर्तयन्ती
कर्मणः फलसम्बन्धमात्रं बोधयति तस्माद् युक्तमुत्पत्तिविधौ
कर्म करणत्वेनान्वेतीति । अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ द्वितीयान्तः
उद्भिच्छब्द उपपद्यते उद्भिदा यागेनेष्टं भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः ।
येषामपि इष्टसाधनत्वं लिङ्यस्तेषामपि द्वितीयान्तानां कर्म-
नामधेयानामन्वयोऽनुपपन्न एव न हि सम्भवति । याग इष्ट-
साधनमुद्भिदेति द्वितीयोपात्तस्य कारकस्य लिङ्संख्यान्या-
योग्यस्य क्रिययैवान्वयात् ।

ननु तथाप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मोत्पत्तिविधिषु
द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्नः न हि सम्भवति
होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति सत्यम् । श्रूयमाणा तावद् द्वितीया
अर्थान्तिमसाध्यत्वानुवादिका होमस्य हि करणत्वेनान्वयात्
असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः । तस्याश्चानन्वयोपस्थितौ सा

शक्तून् जुहोतीतिवत् तृतीयार्थं लक्षयति अग्निहोत्रेण होमिनेष्टं भावयेदित्युक्तम् पार्थसारथिमिश्रैः । अतश्च द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयो नानुपपन्नः । तत्सिद्धम् उत्पत्तिविधौ कर्मकरणत्वेनान्वेतीति ।

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिविनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति स हि तृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति । एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेन विनियोगविधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतित्वव्याप्यत्वरूपं परार्थापरपर्यायं ज्ञाप्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिविधा विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री चेति । तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका । अभिधात्री ब्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य च शब्दस्य अवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री । सा च त्रिधा विभक्तिरूपा एका समानाभिधानरूपा एका एकपदरूपा चेति । तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वम् । यथा ब्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या ब्रीहीणां यागाङ्गत्वम् । न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरूढे यागे कथं ब्रीहीणामङ्गत्वमिति वाच्यम् । पुरोडाशप्रकृतितयोपपत्तेः पशोरिव हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया यागाङ्गत्वम् । 'न च साक्षात् पशोरेवाङ्गत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । तस्य विशसनात् अवदीयमानत्वाच्च हृदयादीनाम् । अवदीयमानं हि हविः यथा पुरोडाशादिमध्यात् पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीति वाक्यात् हृदयादीनि चावदीयमानानि न पशुः हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति वाक्यादतो हृदयादीन्वेव हवींषि पशुस्तु प्रकृतिद्रव्यम् । पान्नीवद् यागे तु साक्षात् पशुरेवाङ्गम् । तस्य जीवत एव पर्याग्निकृतं पान्नीवन्तमुत्सृजतीत्युत्सर्गविधानात् । यत्र तु विशसनं तत्र पशुः प्रकृतिद्रव्य-

मित्येव सिद्धम् एवं ब्रीहयोऽपि प्रकृतिद्रव्यतया यागाङ्गम् ।
तृतीयाश्रुत्येति आरुण्यस्यापि क्रयाङ्गत्वम् । तृतीयाश्रुत्या
न चामूर्त्तस्य तस्य कथं क्रयाङ्गत्वमिति वाच्यम् । एकहायनी-
रूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः । ब्रीह्येन प्रोचतीति प्रोच-
णस्य ब्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणं न ब्रीहिस्वरूपार्थं
स्वरूपे अनर्थक्यात् ब्रीहिस्वरूपस्य प्रोक्षणं विना अनुपपत्त्य-
भावात् । किन्त्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं यदि ब्रीहिषु प्रोक्षणं
क्रियते तदा तैर्यागे अनुष्ठिते अपूर्वं भवति नान्यथेति । अतः
प्रकरणसहकृतया द्वितीयया श्रुत्या तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाल्या
यदपूर्वसाधनत्वं तदङ्गत्वं प्रोक्षणस्योच्यत इति एवं सर्वेषु अप्य-
ङ्गेषु अपूर्वयुक्तत्वं वेदितव्यम् ।

एवमिमामगृभ्णान् रशनामृतस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्त
इत्यत्रापि द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् । यत्तु
वाक्यीयोऽयं विनियोग इति तन्न तथा सति वाक्याल्लिङ्गस्य
बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यङ्गं भवति तावल्लिङ्गाद्रश-
नामात्राङ्गत्वमेव स्यात् स्योनन्ते सदनं कृणोमीत्यस्येव सद-
नाङ्गत्वम् । श्रौतविनियोगपक्षे तु यावल्लिङ्गाद्रशनामात्रा-
ङ्गत्वं तावच्छ्रुत्या ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तृतीया-
श्रुत्या ऐन्द्रा ऋचः गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्ववत् अश्वाभिधान्यां
विनियोगः क्रियत इति युक्तं मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् ।
तस्मात् श्रौत एवायं विनियोगः । यदाहवनीये जुहो-
तीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या एवमन्योऽपि विभ-
क्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः । पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वंपुंस्त्वयोः
समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वं यजेतेत्याख्याताभिहितस-
ङ्गाया भावनात्वं समानाभिधानश्रुतेरेकपदश्रुत्या च यागा-
ङ्गत्वम् । न चामूर्त्त्यास्तस्याः कथं यागाङ्गत्वमिति वाच्यम् ।

कर्तृपरिच्छेदद्वारा एतदुपपत्तेः कर्त्ता चाक्षेपलभ्य आख्याते-
न हि भावनोच्यते सा च कर्त्तारं विनानुपपन्ना तर्माक्षिपति ।

ननु किमित्येवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्त्तृति । आख्यातवाच्य
एव किं न स्यात् आख्यातश्रवणे भावनाया इव कर्त्तुर्गपि प्रति-
पत्तेः । न च भावनयैवाक्षेपसम्भवे किमिति तद्वाचकत्वं
कल्पनीयमिति । साम्प्रतं तथा सति आख्यातवाच्यकर्त्तृव
भावनाक्षेपसम्भवे तद्वाचकत्वमपि न स्यात् । किञ्च भावनाया न
केवलं कर्त्तृव सम्बन्धः कारकान्तरेणापि सम्बन्धात् । अतः सा न
भटिति कर्त्तारमेवाक्षिपेत् विशेषाभावात् । कर्त्ता तु भावन-
यैव सम्बद्धो न कारकान्तरेण गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः
समत्वात् स्यादिति न्यायात् । अतः स भटिति तामेवाक्षिपेत्
इति स एवाख्यातवाच्यः भावना तु आक्षेपलभ्यैव किं न स्यात् ।
किञ्चैवं तृतीयादिविभक्तौनामपि करणादिवाचकत्वं न स्यात्
तेषामपि कर्त्तृवदाक्षेपलाभसम्भवात् ।

किञ्च यदि कर्त्ता न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं तेनान्वि-
यात् । न हि शब्दमशब्देनान्वेतीति युक्तम् अन्यथा ऊहा-
दिलोपप्रसङ्गः । किञ्च देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं
न स्यात् । न हि केवलं भावनावाचकस्याख्यातस्य देवद-
त्तपदेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते एकार्थनिष्ठत्वाभावात् ।
कर्तृवाचकत्वे तूपपद्यते एव । लः कर्त्तरीति व्याकरणस्मृति-
विरोधस्तु कर्त्तुरनभिधेयत्वे स्पष्ट एव । किञ्च कर्त्तुरनभिधेयत्वे
देवदत्तेन पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः । तृतीया हि अनभि-
हितयोः कर्तृकरणयोर्विहिता आख्यातेन च कर्त्ता नाभि-
हित इति कर्तृवाचिनी तृतीया स्यादेव । कर्त्तुरभिधाने तु अभि-
हितत्वादेव तृतीया न प्राप्नोति तस्या अनभिहिताधिकारत्वात् ।
देवदत्तः पचतीति प्रथमा तु प्राप्नोत्येव प्रथमाया अभिहित-

कारकविभक्तित्वात् प्रतिपदिकार्थमात्रवाचित्वाद्वा न च तदा प्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात् प्रथमावेयर्थम् । लिङ्गसङ्गाप्रतिपत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वात् केवलप्रातिपदिकस्य प्रयोगासाधुत्वाच्च । ततश्च यदि कर्त्ता न वाच्यः स्यादेवदत्तेन पचतीति प्रयोगः स्यात् तस्मादाख्यातवाच्यः कर्त्तेति सिद्धमिति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः ।

अत्राहुः । स एव हि शब्दस्यार्थो यः प्रकारान्तरेण न लभ्यते अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । अतएव न गङ्गापदस्य तौरमर्थः लक्षणयैव प्रतिपत्तिसम्भवात् । अतएव च न वाक्यार्थे शक्तिः । एवञ्चाख्यातवाच्यभावना कर्त्तारं विना अनुपपन्ना तमाक्षिपतीति । आक्षेपादेव कर्तुः प्रतिपत्तिसम्भवे किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्पनीयम् । न च विनिगमनाविरहः कृतिमान् हि कर्त्ता । एवञ्च कृतेरेव भावनापरपर्याया आकृत्यधिकरणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसम्भवेन तद्वतः कर्तुर्वाच्यत्वं कल्पनीयं गौरवप्रसङ्गात् । न च भावना कारकान्तरेणापि सम्बद्धा तदुज्झित्वा न भटिति कर्त्तारमाक्षिपतीति वाच्यम् । सा हि यथा नियमेन कर्त्ता सम्बद्धा न तथा करणादिकारकान्तरेण तिष्ठतीत्यादिषु तथा तदनाक्षेपात् । अतः प्रथमं सा कर्त्तारमेवाक्षिपति न कारकान्तरम् । अतएव चाख्याताभिहिता सङ्गा न कारकान्तरेण सम्बध्यते तस्य प्रथममनुपस्थितेः । अतएव तृतीयादिविभक्तीनां करणादिवाचित्वम् । भावनायास्तैः सह नियतसम्बन्धाभावेन तथा तेषां नियमेनानाक्षेपात् आख्यातश्रवणात् प्रागपि तृतीयादिविभक्तिश्रवणे करणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च । न च शाब्दी सङ्गा कथमशाब्देन कर्त्तान्वेतीति वाच्यम् । कर्तुर्लक्षणाङ्गीकारात् यथा च लक्षितं तीरं शाब्देन घोषेणान्वेति एवं लक्षितः कर्त्ता

एकत्वेनान्वेष्यति । अतएव देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्तृलक्षणाङ्गीकारात् ।

न च मुख्ये सम्भवति किमिति लाक्षणिकत्वं स्वीकार्यमिति वाच्यम् । अनन्यलभ्यगद्गार्थत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् अन्यथा सिंहो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं मुख्यं स्यात् । किञ्च आख्यातवाच्यः कर्त्तृतिवादिनोऽपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यम् । तस्मिन्नेव आख्यातेन तृतीयावन्निष्कृष्टशक्तिमात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् शक्तिमद्रूपस्याकृत्यधिकरणन्यायेनानभिधानात् देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् अतश्च भिन्नार्थनिष्ठत्वात् तस्मिन्नेऽपि न मुख्यं सामानाधिकरण्यं किन्तु लाक्षणिकमेवेति न कश्चिद्विशेषः । न च लः कर्त्तरीति व्याकरणस्मृत्यवलादाख्यातवाच्यः कर्त्तृति वाच्यम् । न हि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः तस्य न्यायसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् भवतु वा स्मृतिगम्यत्वात् भवतु वा स्मृतिगम्यस्तथापि नेयं स्मृतिः कर्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रमाणं किन्तु कर्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारः द्वित्वे द्विवचनात्मकः बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणम् । द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यनेनास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात् । यत्तूक्तं कर्तुरनभिधाने देवदत्तेन पचतीति तृतीयाप्रसङ्ग इति तन्न । तृतीया हि कर्तृप्रतिपत्त्यर्थं तद्वतसंख्यापत्तिपत्त्यर्थं वा तत्र कर्त्ता तु भावनाक्षेपादेव लभ्यत इति न तत्र तृतीयापेक्षा तत्सङ्ख्या तु आख्यातेनैव प्रतीयत इति न तत्राप्यपेक्षा । यथाहुः । “सङ्ख्यायां कारके वा धौर्विभक्त्या हि प्रवर्त्तते । उभयं चात्र तस्मिन् भावना तिङ्-विभक्तिः ॥” इति ।

यत्र तु नाख्यातेन तद्वता सङ्ख्योच्यते तत्र भवत्येव तृतीया यथा देवदत्तेन ओदनः पचत इति । तस्मान्न कर्तुरनभिधाने यस्मिन्निदं दूषणमित्यलमतिविस्तरेण ।

प्रकृतमनुसरामः । तस्मिद्वस्त्रिविधः श्रुतिविनियोगः ।
 सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबलं प्रमाणम् । लिङ्गादिषु हि
 न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति किन्तु कल्पः ।
 यावच्च तैर्विनियोजकः कल्पते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियो-
 गस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तिर्विहन्यत इति श्रुतेः प्राबल्य-
 मत एव ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यावत्लिङ्गात् ऐन्द्रा
 इन्द्रोपस्थानाङ्गत्वं कल्पते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्यो-
 पस्थानार्थत्वं क्रियत इति ऐन्द्रीगार्हपत्योपस्थानाङ्गम् ।

सामर्थ्यं लिङ्गम् । यदाहुः “सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्ग-
 मित्यभिधीयत” इति । तेनाङ्गत्वं यथा वह्निर्देवसदनं दामीत्यस्य
 लवनाङ्गत्वं स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः । तच्च लिङ्गं
 द्विविधम् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरापेक्षं तदन-
 पेक्षञ्च । तत्र यदन्तरेण यन्न सम्भवत्येव तस्य तदङ्गत्वम् । तद-
 नपेक्षं केवललिङ्गादेव यथा पदार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् ।
 न हि अर्थज्ञानमन्तरेणानुष्ठानं सम्भवति । यदन्तरेण यत् सम्भ-
 वति तस्य तदर्थत्वं तदपेक्षं यथोक्तस्य मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वम् ।
 लवनं हि मन्त्रं विनापि उपायान्तरेण स्मृत्वा कर्तुं शक्यमतो
 न मन्त्रो लवनस्वरूपार्थः सम्भवति किन्त्वपूर्वसाधनीभूतलवन-
 प्रकाशनार्थः । तत्त्वञ्च न सामर्थ्यमात्रादवगम्यते लवनप्रका-
 शनमात्रे सामर्थ्यात् अतोऽवश्यं प्रकरणादिसामान्यसम्बन्ध-
 बोधकं स्वीकार्यम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणो हि मन्त्रस्य पाठा-
 देवमवगम्यते अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धि किञ्चित्
 प्रकाशयते इति अन्यथा प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किं तद-
 पूर्वसम्बन्धि प्रकाशमित्यपेक्षायां सामर्थ्याद्वह्निर्लवनमित्य-
 वगम्यते । तद्वि वह्निः संस्कारद्वारा अपूर्वसम्बन्धीति मन्त्रस्य
 सामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति नानर्थक्यं प्रसज्यते । तस्माद्वह्निर्देवसदनं

दामीत्यस्य प्रकरणादर्शपूर्णमाससम्बन्धितयावगतस्य साम-
र्थ्याल्लवनाङ्गत्वमिति सिद्धम् । पूषानुमन्त्रणमन्त्राणान्तु यागा-
नुमन्त्रणसमाख्यया यागसामान्यसम्बन्धोऽवगते सामर्थ्यात्
पूषयागसम्बन्धोऽवगम्यते ।

ननु तेषां यावत् समाख्यया पूषयागेन सामान्यसम्बन्धोऽव-
गम्यते तावत् प्रकरणादुदर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामान्यसम्बन्धो-
ऽवगतः समाख्यातस्तस्य बलीयस्त्वात् । अतएव पौरोडाशिक-
मिति समाख्याते ब्राह्मणे आन्नातानामपि प्रयाजानां प्रकरणात्
सान्नाय्योपांशुयागाङ्गत्वमपि इत्युक्तम् । किञ्च यागानुमन्त्रण-
समाख्ययापि न पूषयागेन सामान्यसम्बन्धोऽवगम्यते किन्तु
यागमात्रेण प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव विशेषेण सम्बन्धो-
ऽवगम्यते । अतः प्रकरणात् भटिति तत्सम्बन्धस्यैवावगत-
त्वात् तदर्थत्वमेव तेषां युक्तम् । पूषेति शब्दस्य पुपतीति
व्युत्पत्त्या कथञ्चिदग्न्याद्यभिधायित्वात् मैवम् । पूषानुमन्त्रण-
मन्त्रे हि श्रूयमाणे एवमवगम्यते पूषाभिधानसमर्थत्वादयं
मन्त्रस्तत्प्रकाशनार्थ इति लवनमन्त्र इव लवनप्रकाशनार्थः ।
न तत्र प्रकरणाद्यपेक्षा येन तेषामुपजीव्यत्वेन प्राबल्यं स्यात् ।
प्रकरणान्तु दर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनेन
विनियोजकत्वात् । लिङ्गस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यम् । अतो
लिङ्गात् पूषप्रकाशनार्थत्वेऽवगते तन्मात्रप्रकाशनमनर्थकमित्य-
पूर्वप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यम् । किन्तदपूर्वमित्यपेक्षायां यागानुम-
न्त्रेण समाख्यानुगृहीतालिङ्गात् पूषयागापूर्वसम्बन्धिदेवताप्र-
काशनार्थोऽयमित्यवगम्यते । अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं
बलीयस्तथापि तस्य लिङ्गे न बाधितत्वात् समाख्याया दुर्बलाया
अपि लिङ्गाश्रितत्वेन प्राबल्यात् मैव सामान्यसम्बन्धे प्रमाणं दुर्ब-
लस्य प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यात् । अतएव श्रुत्यपेक्षया दुर्बलाया

अपि स्मृतेराचमनरूपप्रबलपदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यात् पदार्थध-
र्मगुणभूतश्रौतक्रमत्यागेन वेदिकरणान्तरे श्रुते आचमनमेव
कार्यमित्युक्तम् । यथाहुः । “अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा
जनाः । दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैरिति” । यत्तु
पूर्वेतिशब्दः कथञ्चिदग्नयाद्यभिधायौति तन्न तस्यादन्तको हि स
इत्यादिवाक्यशेषेण वैदिकप्रसिद्धा च अर्थविशेषे रूढत्वात्
रूढेश्चावयवार्थालोचनसव्यपेक्षाद्योगादुबलीयस्त्वात् । अतएव
वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्देन सौधन्वनापर-
पर्यायो वर्णविशेष उच्यते रूढिः प्राबल्यान्न तु रथं करोतीति
व्युत्पत्त्या द्विजातयः योगस्य दौर्बल्यादित्युक्तं षष्ठे । तस्मा-
द्युक्तं समाख्यया सामान्यसम्बन्धेऽवगमे सामर्थ्यात् पूषयागस-
म्बन्धः । पूषानुमन्त्रणमन्त्राणामिति । यथाहुः ।

“यागानुमन्त्रणीतीति समाख्या क्रतुयोजिका । तस्मात्
शक्त्यनुरोधेन प्राप्तिस्तद्देवते क्रताविति ॥” तत्सिद्धं प्रमा-
णान्तरसिद्धसामान्यसम्बन्धस्य पदार्थविनियोजकं लिङ्गमिति ।
तत्र मन्त्रविनियोजकं लिङ्गं मुख्ये एवार्थे न गौणे मुख्यार्थस्य
प्रथममुपस्थितत्वेन तत्रैव विनियोगबुद्धौ पर्यवसन्नायां पुन-
र्गौणेऽर्थे विनियोगकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । अतएव वह्नि-
देवसदनं दामीतिमन्त्रः सामर्थ्यात् कुशलवनाङ्गं तेषां
मुख्यत्वात् न उलपराजिलवनाङ्गमित्युक्तम् । तदिदं लिङ्गं
वाक्यादिभ्यो बलवत् । तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वं
किन्तु श्रुतिं कल्पयित्वा न चासमर्थस्य श्रुतिं कल्पयित्वा
विनियोगकल्पना सम्भवतीति । सामर्थ्यस्यापि कल्पत्वेनोपजीव्य-
त्वात् अतस्तैर्यावत्सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्पते तावदेव
कृतेन सामर्थ्येन श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति
तस्य प्राबल्यम् । अतएव स्योनन्ते सदनं क्षणमि घृतस्य धारया

सुशेवं कल्पयामीत्यस्य सदनाङ्गत्वं लिङ्गात् । ननु वाक्या-
त्सदनाङ्गत्वं तस्य दीर्घत्वादिति समभिव्याहारो वाक्यम् ।

समभिव्याहारो नाम साध्यसाधनत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे
वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणं यथा यस्य पर्णमयी जुह्व-
वतीति । अत्र हि न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते केवलं पर्णता-
जुह्वोः समभिव्याहारमात्रम् । तस्मादेव च पर्णताया जुह्व-
ङ्गत्वं न चानर्थक्यं जुह्वशब्देनापूर्वलक्षणात् तदयं वाक्यार्थः
पर्णतया अवत्तहविर्धारणद्वारा पदपूर्वसाधनं तद्भावयेदिति ।
एवञ्च पर्णतया यदि जुह्वः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति
नान्यथेति गम्यते इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् अवत्तहविर्धारण-
द्वारेति चावश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा सुवादिषु अपि पर्णतापत्तेः ।
सा चेयं पर्णता नारभ्याधीतानां सर्वत्र क्रतुषु गच्छति विकृतिषु
चोदकेनापि प्राप्तिः सन्भवेन द्विरुक्तत्वापत्तेः किन्तु प्रकृतिषु । तदुक्तं
प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति । अत्र विकृतिर्यतोऽङ्गानि गृह्णाति
सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवक्षितं गृहमेधीयपर्णताया
अप्राप्तिप्रसङ्गात् । न हि गृहमेधीयात् काचन विकृतिरङ्गानि
गृह्णाति मानाभावात् । किन्तु चोदकाद्यत्वाङ्गाप्राप्तिस्तत् कर्म
प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् । यथा दर्शपूर्णमासौ तत्र हीनचोद-
कादङ्गप्राप्तिः प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्षात् गृहमेधीयादिषु
अपि चोदकादङ्गप्राप्तिः क्लृप्तोपकारैरेव आज्यभागादिभिर्नैरा-
काङ्क्षात् । अतो यत्र चोदकाप्रवृत्तिस्तत्तानारभ्याधीतानां
सन्निवेशः साप्तदश्यत्वं नारभ्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति
प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरोधात् । किन्तु विकृतिषु गच्छति तत्रापि
न सर्वासु गच्छति चोदकप्राप्तपाञ्चदश्यबाधप्रसङ्गात् । किन्तु
प्रत्यक्षश्रुतिसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिषु गच्छति । यथाह “एवञ्च
प्रकृतावितत् पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम् । विकृतौ च न यत्रास्ति साप्त-

दृश्यं पुनः श्रुतिरिति ।” न च वाक्यवैयर्थ्यम् अनारभ्याधीत-
स्यैव साप्तदृश्यस्य मित्तविन्दादिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहारात् ।
उपसंहारो नाम सामान्याप्राप्तस्य विशेषे नियमनम् । यथाहुः

“समानविधिरस्यष्टः संज्ञियेत विशेषत इति ।” तत्रानार-
भ्यविधिः सामान्यविधिः । मित्तविन्दादिप्रकरणस्यस्तु विशेष-
विधिरित्यास्तां तावत् ।

प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं वाक्यादङ्गत्वं तद्वि वाक्य-
प्रकरणादुबलीयः । प्रकरणं हि न साक्षाद्विनियोजकं तद्वि-
आकाङ्क्षारूपम् । न च आकाङ्क्षा स्वयं प्रमाणम् । किन्तु साकाङ्क्षं
वाक्यं दृष्ट्वा भवत्येतादृशी मतिः । नूनमिदं वाक्यं केनचित्
वाक्येनैकवाक्यभूतमिति । ततश्च आकाङ्क्षारूपं प्रकरणवाक्यस्य
वाक्यान्तरैकवाक्यत्वे प्रमाणम् । एवञ्च यावत् प्रकरणं वाक्यं
कल्पयित्वा विनियोजकं भवति इति प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः ।
अतएव इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवौवृधेतां महोज्यायो-
क्रातामित्यत्र इन्द्राग्नीपदस्य लिङ्गादर्शाङ्गत्वे सिद्धे इदं हवि-
रित्यादेरपि तदेकवाक्यादर्शाङ्गत्वं न तु प्रकरणादर्शपूर्णमासा-
ङ्गत्वं प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्वादिति उभयकाङ्क्षाप्रकर-
णम् । यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र हि इष्टविशेष-
स्यानिर्देशात् समिद्यागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र दर्शपूर्णमासयागैः
स्वर्गं कुर्यात् कथमित्यस्त्युपकाराकाङ्क्षेत्युपकार्योपकारका-
काङ्क्षारूपोभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन प्रयाजानां दर्शपूर्णमासा-
ङ्गत्वं सिध्यति ।

ननु यदि प्रयाजादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते तर्हि
विश्वजिज्ञासेन स्वर्गः फलं कल्पतां विश्वजिदधिकरणे हि
विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रवणात् । फलमन्तरेण च विधि-

श्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः
 फलमित्युक्तम् । तदुक्तं स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यवशिष्टत्वात्
 इति । रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकं वा फलं कल्पयतां रात्रिसत्रा-
 धिकरणे हि प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र
 विध्युद्देशे फलाश्रवणात् । फलमन्तरेण च विधिश्चुतेरनुपपत्ते-
 रवश्यं फले कल्पयितव्ये आर्थिवादिकं प्रतिष्ठास्यं फल-
 मित्युक्तम् । विश्वजिदधिकरणन्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पने
 तस्य प्रकृतसम्बन्धकल्पने गौरवादर्थवादोपस्थितस्यैव प्रकृतफल-
 त्वकल्पने लाघवात् । तदुक्तं फलमात्रे तयोर्निर्देशादश्रुतौ हि
 अनुमानं स्यादिति । तस्माद्विश्वजिज्ञायेन रात्रिसत्रन्यायेन
 वा स्वतन्त्रफलार्थत्वे सम्भवति किमिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं
 स्वीक्रियत इति चेन्नैवम् । स्वतन्त्रफलार्थत्वे अन्यतराकाङ्क्षाया
 सम्बन्धः स्यात् । न हि अत्र फलत्वे साधनाकाङ्क्षास्ति । श्रूय-
 माणं हि फलं साधनमाक्षिपति । न चात्र तच्छ्रूयते एवञ्च
 फलस्याकाङ्क्षाभावात् केवलं किं भावयेदिति प्रयाजानां
 भाव्याकाङ्क्षयैव स्वतन्त्रफलार्थत्वं स्यात् । दर्शपूर्णमासार्थत्वे
 तु उभयाकाङ्क्षाप्रमाणं प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षाया इतरत्र
 कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् अन्यतराकाङ्क्षातश्चोभया-
 काङ्क्षा बलीयसीति वक्ष्यते । "

ततश्च दर्शपूर्णमासार्थत्वमेव युक्तं न स्वतन्त्रफलार्थ-
 त्वमिति । तदुक्तं द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फल-
 श्रुतिरर्थवादः स्यादिति । अत्र द्रव्ये फलश्रुतिर्यस्य पर्णमयी
 जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति इत्येवमाद्या संस्कारे
 फलश्रुतिर्यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते इत्येवमाद्या कर्मणि
 फलश्रुतिर्वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते तत् प्रयाजा इज्यन्त
 इत्याद्याः । कर्मपदञ्च आरादुपकारककर्मपरं द्रष्टव्यम् । संस्का-

रात् कर्मणः पृथक् च कीर्तनात् इत्यास्तां तावत् । तदिदं प्रक-
रणं क्रियाया एव विनियोजकं न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु क्रिया-
योगाद्विनियोजकं कुत इति चेत् शृणु । यजेत स्वर्गकाम इत्य-
त्राख्यातांशेनार्थी भावनोच्यते भावयेदिति सा चांशत्रयमपेक्षते
किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदिति । तत्र भाव्याकाङ्-
क्षायां षष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्यतयान्वेति स्वर्गं भावयेदिति ।
करणाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तो यागो भावार्थाधिकरणन्यायेन
करणतयान्वेति यागेन स्वर्गं भावयेदिति । ततः कथमिति कथ-
म्भावाकाङ्क्षा जायते तस्यां चाकाङ्क्षायां यत्तन्निधौ पठितम-
श्रूयमाणफलकञ्च क्रियाजातं तदेवोपकार्याकाङ्क्षायाम् इति-
कर्त्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुं योग्यम् । क्रियाया एव लोके कथ-
म्भावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् । न हि कुठारेण भिन्यादित्यत्र
कथमित्याकाङ्क्षायां हस्त इति केवलमुच्चार्यमाणोऽपि हस्तो-
ऽन्वयं प्राप्नोति । किं तर्हि हस्तेनोद्यम्य निपात्येत्युच्चार्यमाणे
उद्यमननियमन एव हस्तोऽपि तद्वारेणैव अन्वयं प्राप्नोतीति
सर्वजनीनमेतत् । किञ्च कथम्भावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकारा-
काङ्क्षा कथमः प्रकारवाचित्वात् । सामान्यस्य च भेदको विशेषः
प्रकारः । सामान्यञ्च क्रियारूपमेव आख्यातेन उच्यते । यजेत
स्वर्गकाम इत्यस्य हि अयमर्थः । यागेन तथा कुर्यात् यथा
यागात् स्वर्गो भवति इति । क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव
भवति । न हि ब्राह्मणविशेषः परिव्राजकादिरब्राह्मणो
भवति । एवञ्च करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामधेयकथ-
म्भावाकाङ्क्षायां क्रियैव अन्वेति इति युक्तम् । स च करण-
गतः क्रियाविशेषोऽन्याधानादिब्राह्मणतर्पणान्तःक्रियारूप एव
इति युक्तम् । तस्य प्रकरणेन ग्रहणं तस्य च करणगतत्वं
करणोपकारकत्वमेव । तेन विना यागेन अपूर्वाजननात् । न हि

उद्यमननिपतगव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते तस्मिन्
 कथम्भावाकाङ्क्षायां क्रियैव अन्येति इति । अतएव द्रव्यदेव-
 तयोर्यागसम्पादनद्वारा अग्नयः साम्प्रदायिकैरुक्तः । विवृणोती च
 कथम्भावाकाङ्क्षायामुपकारकसम्पादनमिति दिश्यत इत्युक्तम् ।
 यदि च कथम्भावाकाङ्क्षायां सिद्धं वस्तु अग्नययोग्यं स्यात् । तदा
 उपकार्यसम्पादनपर्यन्तधावनं अन्यकाराणामनर्थकं स्यात् ।
 अतः क्रियाया एव इतिकर्तव्यतात्वं कथम्भावाकाङ्क्षागृहीतस्येति-
 कर्तव्यतात्वात् । इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् कर्तव्यस्येति-
 प्रकार इतिकर्तव्यता । प्रकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेष
 इत्युक्तम् । कर्तव्यस्य च विशेषः कर्तव्य एव भवतीति न सिद्धस्य
 वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वम् किन्तु क्रियाया एव । सिद्धस्य
 तु द्रव्यादेः केवलमङ्गत्वं तदपि श्रुत्यादिना नतु प्रकरणात् ।
 यथाहुः,

नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् ।

गुणद्रव्ये कथम्भावेऽर्ग्यहन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥ इति ॥

अतएव वह्निर्देवसदनं दामौत्यादिमन्त्राणां लिङ्गादङ्गत्वं
 नतु प्रकरणादित्युक्तम् । अर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमाप्तौ राणके
 क्वचित्तु द्रव्यस्येतिकर्तव्यतात्वाभिधानमङ्गत्वाभिप्रायं द्रष्टव्यं
 बहुग्रन्थस्वरसादुक्तयुक्तेष्वेति तस्मिन् प्रकरणं क्रियाया एव
 विनियोजकम् । तच्च प्रकरणं द्विविधं महाप्रकरणमवान्तरप्रक-
 रणञ्चेति तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणम् ।

तच्च प्रयाजादीनां ग्राहकं तच्च प्रकृतावेव यत्र समग्राङ्गोपदेशः
 सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्णमासादिः । तत्रैव उभयाकाङ्क्षारूपं
 प्रकरणं सम्भवति इत्याकाङ्क्षानुपरमात् विवृणोती तु न प्रकरणं
 सम्भवतीति । यत्र न समग्राङ्गोपदेशः सा विवृणोती यथा
 सौर्यादिः तत्र ग्रान्थपूर्वाण्यङ्गानि पश्यन्ते उपहोमादीनि

तेषां न प्रकरणं विनियोजकं तत्र यद्यपि तेषां किं भावये-
दित्यस्याकाङ्क्षा तथापि न प्रधानस्य कथम्भावाकाङ्क्षास्ति
प्राक्ततैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात् । नच प्राक्ततानामङ्गानामत्रा-
पठितत्वेन अप्रत्यक्षत्वाद्द्वैकतानान्तु पठितत्वेन प्रत्यक्षत्वात्तैरेव
आकाङ्क्षोपशम इति वाच्यम् । तेषां पठितत्वेऽपि अकृतृसोप-
कारकत्वेन भटित्याकाङ्क्षोपशमनेऽसामर्थ्यात् । प्राक्ततानान्तु
कृतृसोपकारकत्वेन तच्छमने सामर्थ्यात् । नच अत्र तेषामुप-
स्थापकाभावः उपमितिलक्षणप्रमाणेन तेषां उपस्थितत्वात् ।
सौर्थ्यवाक्ये हि दृष्टे औषधद्रव्यत्वेन एकदैवत्यत्वेन च सादृश्येन
आग्नेयवाक्यमुपमीयते मवयदर्शनाद्गोपमानवत् । तस्मिं-
श्चोपमिते तेन तदर्थी ज्ञायते सा च तंशा भावना तत्र सौर्थ्य-
वाक्ये भावनाया भाव्यकरणयोः सत्त्वात् इतिकर्तव्यता-
काङ्क्षायां उपकारपृष्टभावेनाग्नेयेनेतिकर्तव्यतातिदिश्यते
सौर्थ्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदाग्नेयवदिति । तथाच तथैवाका-
ङ्क्षोपरमान्न विकृतेः प्रकरणमस्ति अन्यतराकाङ्क्षारूपस्था-
नादेवच अपूर्वाङ्गग्रहणम् । नच प्राक्तताङ्गग्रहणमेव विकृतौ
प्रकरणात् किं न स्यादिति वाच्यम् । तेषामपि प्रकृत्युपकारक-
तयाकाङ्क्षोपशमात् ।

ननु प्राक्ततानामङ्गानाम्नाकाङ्क्षाभावे तेषां विकृति-
सम्बन्धः केवलं स्थानात् स्यात् । अपूर्वाणां त्वाकाङ्क्षासत्त्वात्
विकृतेरपि आकाङ्क्षावत्त्वात्तेषां तत्सम्बन्धः प्रकरणात्
स्यात् । प्रकरणञ्च स्थानात् भटिति विनियोजकमिति अपू-
र्वाणामेव प्रथमं सम्बन्धः स्यान्न प्राक्ततानामिति उच्यते । सत्यं
प्रकरणं भटिति विनियोजकं तथापि प्रमाणबलादलात् प्रमेय-
बलाबलस्य ज्यायस्त्वात् उक्तविधयोपस्थितानां प्राक्ततानामेव
सम्बन्धो युक्तः प्रथमं प्रकृतौ कृतृसोपकारत्वात् न वैकृतानां

कल्पोपकारत्वात् । विवृतेष्वोपकारकपदार्थाकाङ्क्षा न पदार्थमात्राणामिति युक्तः प्रथमं प्राकृतानामङ्गसम्बन्धः । ततश्च न विवृतौ प्रकरणं विनियोजकम् । यत्तु विवृतौ प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयते यथा औदुम्बरो यूपो भवतीति यूपानुवादेन औदुम्बरत्वं तत् प्रकरणात् गृह्यते न तु तत्तत्प्रकरणात् गृह्यते अक्रियात्वात् क्रियाया एव प्रकरणग्राह्यत्वादिति चेत् । सत्यं तथापि तावद्विधीयमानस्य औदुम्बरत्वस्यास्येव आकाङ्क्षा किं भावयेदिति । नच यूपानुवादेन तस्य विधीयमानत्वात् यूपस्य च अदृष्टरूपत्वात्तेनैव औदुम्बरत्वस्य नैराकाङ्क्ष्यं आहवनीयेनेवाधानस्येति वाच्यम् । यूपस्य केवलादृष्टरूपत्वाभावात् । तस्य हि तद्रूपत्वे खादिरत्वादिकं केवलादृष्टार्थं स्यात् । नच तत् सत्यं भवति । तथा सति खादिराभावेऽपि प्रतिनिधित्वेन कदरोपादानं न स्यात् । अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभावात् । न हि खादिरजन्यमदृष्टं कदरेण क्रियते इत्यत्र प्रमाणमस्ति । अतएव न अदृष्टार्थानां प्रतिनिधिः । तदुक्तं न देवतान्निशब्दक्रियमन्यार्थत्वादिति । प्रतिनिधित्वेन च उपादानं कदरादेरुक्तं ग्रन्थेषु । तस्मात् न यूपस्य केवलादृष्टरूपत्वम् अपितु दृष्टादृष्टसंस्कारगुणो यूप इति साम्प्रदादिकाः ।

एवञ्च औदुम्बरत्वस्य न यूपमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यं दृष्टसंस्कारस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवात् । अतश्च अस्ति औदुम्बरत्वस्य आकाङ्क्षा । विवृतेरपि अस्ति कथम्भावाकाङ्क्षा सा च तदा उपशाम्यति यदा उपकारास्तत्पृष्टभावेन च पदार्था अन्वीयन्ते । नतु उपकारमात्रान्वयेन शाम्यति । अतश्च यथा इन्द्रियभावनायाः करणाकाङ्क्षा दध्नः करणत्वेन अन्वये जाते सिद्धस्य करणत्वानुपपत्त्या होमस्य आश्रयत्वेन अन्वयः यावदनुवर्तते नतु दध्यन्वयमात्रेण निवर्तते । आश्रयत्वेन च गृह्यमाणो

होमः करणाकाङ्क्षयैव गृह्यत इत्युक्तं नतु आश्रयाकाङ्क्षा
नाम चतुर्थ्यस्ति । एवं विकृतेः कथम्भावाकाङ्क्षा न उपकारा-
न्वयमात्रेण निवर्तते उपकारपृष्ठभावेन यावत्पदार्थान्वयमनु-
वर्तते । अतश्चोपकारपृष्ठभावेन गृह्यमाणाः पदार्थाः कथ-
म्भावाकाङ्क्षयैव गृह्यन्ते । तत्र प्राकृताः पदार्थाः कथम्भावा-
काङ्क्षयैव गृह्यमाणा अपि न प्रकरणग्राह्याः प्रकृत्युपकारक-
तया तेषां आकाङ्क्षाभावात् । औदुम्बरत्वादयस्तु अन्यानुप-
कारकतया साकाङ्क्षाः पशुनियोजनयूपपृष्ठभावेन यावत्
खादिरत्वमायाति तावत् विधीयन्त इति युक्तं तेषां प्रकरणात्
ग्रहणम् उभयाकाङ्क्षासत्त्वात् । यदि हि यूपपृष्ठभावेन
खादिरत्वं विहितं स्यात् ततो विकृतेराकाङ्क्षाभावात्
औदुम्बरत्वं न प्रकरणग्राह्यं स्यात् । नच एतदस्ति चोदकस्य
खादिरत्वाविषयत्वात् ।

ननु यदि यावत् खादिरत्वमायाति तावदेव औदुम्बरत्वं
विधीयते तदा तेन खादिरत्वबाधोऽप्राप्तबाधः स्यात् तार्त्तीय-
बाधवत् । तथाहि बाधो द्विविधः अप्राप्तबाधः प्राप्तबाधश्चेति ।
तत्र तार्त्तीयो बाधोऽप्राप्तबाधः । तत्र हि यावद् दुर्बलेन प्रमाणेन
विनियोगः कर्तुमारभ्यते तावदेव प्रबलप्रमाणेन विनियोगः
क्रियत इति तद्विधितेनेतद्बाधोऽप्राप्तबाधः दुर्बलप्रमाणस्य
अकृतृत्वत्वात् । प्राकृतस्य त्वङ्गस्य विकृतौ चोदकप्राप्तस्य प्रत्या-
न्मनादर्थलोपात् प्रतिषेधाद्वा यो बाधः स प्राप्तबाधः यथा प्राकृ-
तानां कुशानां प्रतिकूलशरान्मनानात् । यथा वा अवघातस्य
क्षणलेषु वैतुष्यरूपप्रयोजनलोपात् । यथा वा पित्तेष्टौ होतृ-
वरणस्य न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधात् औदुम्बरत्वेन च
खादिरत्वबाधः प्राप्तबाध एव वक्तव्यः शरकुशन्यायेन । चोदकस्य
च खादिरत्वाविषयत्वे प्राप्त्यभावात् तदनुपपत्तिः स्यादिति ।

उच्यते तार्त्तीयप्रमाणविनियुक्तेन इतरस्य बाधनं तावदप्राप्त-
बाधनम् । प्रकरणञ्च तार्त्तीयं तेन तद्विनियुक्तौदुस्वरत्वेन इतरस्य
बाधनमप्राप्तबाध एव । न हि वैकृतेन प्राकृतबाधः प्राप्तबाध
एवेति कुलधर्मः । वस्तुतस्तु प्राप्तबाध एवायम् । न च खादिरत्वस्य
चोदकाविषयत्वेन प्राप्त्यभावात् कथं तद्बाधः प्राप्तबाधः तद्वि-
षयत्वेन वा तेनैव नैराकाङ्क्षात् नौदुस्वरत्वे प्रकरणं विनियो-
जकं स्यादिति वाच्यम् । न हि प्राप्तबाधस्थले चोदकेन पदार्थाः
प्राप्यन्ते । तथा सति शास्त्रप्राप्तत्वेन बाधो न स्यात् । किं तर्हि
तानेव पदार्थान् वस्तुतः प्रापयति ये विकृतौ न बाध्यन्ते । ते च
पदार्थाः प्रकृतिवच्छब्देन प्राप्यन्ते इति भवति पुरुषस्य भ्रान्तिः ।
यथा प्रकृतौ कृतं तथा विकृतौ कर्त्तव्यमिति सर्वं पदार्थाः
प्राकृताः कर्त्तव्या इति । अतश्च भ्रान्तिप्राप्ताः खादिरत्वादयः
शास्त्रप्रतिपन्नैरौदुस्वरत्वादिभिर्बाध्यन्ते इति भवति तद्बाधः
प्राप्तबाधः । न च भ्रान्तिप्रतिपन्नेन वैधी आकाङ्क्षा निवर्त्तयितुं
शक्यते । तस्माद्युक्तमुक्तं उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणसम्भवात् विकृतौ
प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानानामौदुस्वरत्वादीनां प्रकरणं
विनियोजकमिति ।

एवं पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति प्रकृतानुयाजानुवादेन
विधीयमानं पृषदाज्यमपि प्रकरणाद्विकृत्यङ्गमिति केचिदा-
चार्याः । अस्मत्तातचरणास्तु एवमाहुः । पृषदाज्यं हि अनुया-
जानुवादेन विधीयते तत्स्वरूपे च आनर्थक्यप्राप्तौ तेन विकृत्य-
पूर्वं लक्षयितुं युक्तं विप्रकर्षात् । किन्तु दीक्षणीया वाङ्नियम-
न्यायेन स्वापूर्वमेव लक्षयितुं युक्तं सन्निकर्षात् । अतएव उत्प-
वनादीनां प्रोक्षणाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तं नवमे । अतश्च विधीय-
मानस्य पृषदाज्यस्य वाक्यप्रतिपन्नेनानुयाजापूर्वणैव नैरा-
काङ्क्षात् न प्रकरणाद्विकृत्यपूर्वार्थत्वमिति । वयन्तु अङ्गीकृत्यापि

विकृत्यर्थं ब्रूमः । भवतु वा विकृत्यर्थत्वं पृषदाज्यस्य तथापि न प्रकरणं विनियोजकं भवतीति यूपपृष्टभावेन हि यावत् खादिरत्वमायाति तावदेवौदुम्बरत्वविधानादुभयाकांक्षायुक्तत्वाद् युक्तः प्रकरणविनियोगः ।

एवं यावदनुयाजपृष्टभावेनाज्यमायाति तावदेव यदि पृषदाज्यं विधीयते तदोभयाकांक्षासम्भवात् प्रकरणविनियोगो भवेत् । न त्वेतदस्ति । न हि पृषदाज्यं नाम द्रव्यान्तरं किञ्चिदस्ति यदाज्यस्थानापन्नं विधीयते औदुम्बरत्वमिव खादिरत्वस्थानापन्नम् । पृषच्छब्दस्य पृषन्मणिरित्यादौ चित्रतावाचित्वेन दृष्टत्वात् पृषदाज्यशब्दस्य चित्राज्यवाचित्वात् । अतएव निगमेषु आज्यपानित्येव वक्तव्यं न तु पृषदाज्यपानित्येवमुक्तम् । न च यावत्प्राकृतमाज्यमायाति तावदेव चित्राज्यविधानात् प्रकरणाद्विनियोगः सम्भवतीति वाच्यम् । न हि पृषदाज्यशब्देन चित्रतागुणविशिष्टमाज्यं विधीयते विशिष्टविधाने गौरवापत्तेः । किन्तु प्राकृताज्यानुवादेन चित्रतागुणमात्रं विधीयते लोहितोष्णौघा ऋत्विजः प्रचरन्तीतिवत् तदुक्तं दशमे चतुर्थचरणान्त्ये । न वा गुणशास्त्रत्वादिति । प्राकृतस्यैवाज्यचित्रतागुणमात्रविधानमिति च शास्त्रदीपिका ।

एवञ्च विकृतेः प्राकृतेनाज्येन क्लृप्तोपकारैखानुयाजैः नैराकांक्ष्ये पश्चाद्विधीयमानस्य चित्रतागुणस्योपहोमाद्यपूर्वाङ्गवत् न प्रकरणं विनियोजकं सम्भवति । यदि हि प्राकृतस्य कस्यचिद्गुणस्य स्थाने चित्रतागुणो विधीयेत तदा स गुणो यावदायाति तावद्विकृतेर्नैराकांक्षाभावात् चित्रतागुणस्य तावदेव विधानादुभयाकांक्षासम्भवात् प्रकरणविनियोगो भवेत् । न च तादृशः प्रकृतौ गुणोऽस्ति आज्यस्यानुयाजानाञ्च चित्रतागुणात् प्रागेव विधानात् तस्य तत्स्थानापन्नत्वाभावाच्च ।

न च आज्यपृष्टभावेन यावत् प्राक्तनं निर्गुणत्वमायाति ताव-
 देवास्य विधानात् प्रकरणसम्भव इति वाच्यम् । निर्गुणत्वस्या-
 विहितत्वेन पाणिकण्डूयनवदनङ्गत्वाद्विक्तेस्तदाकांक्षाभावात् ।
 तथा हि ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानसमयविहितकृष्णविषा-
 णात्यागस्य द्विरात्रादिषु चोदकप्राप्तस्य प्रथमेऽङ्गाननुष्ठानं
 उत्तरेऽङ्गि दक्षिणादानपूर्वकालीनैः पदार्थैः कृष्णविषाण-
 कण्डूयनस्य शास्त्रविहितत्वेनापेक्षितत्वात् ज्योतिष्टोमे च दक्षि-
 णादानोत्तरकालं पाणिकण्डूयनं दृष्टमपि द्विरात्रादिषु प्रथमे-
 ऽङ्गि अनुष्ठीयमानैर्दक्षिणादानकालीनैः पदार्थैर्नापेक्ष्यते तस्य
 प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति ।

एवं निर्गुणत्वस्य अविहितत्वेन विक्तेस्तदपेक्षा नास्ति
 तस्मादुभयाकांक्षाया असम्भवात् पृष्टदाज्यस्य न प्रकरणवि-
 नियोगः सम्भवतीत्यलमतिविस्तरेण । तत्सिद्धं महाप्रकरणं प्रकृ-
 ताविव विनियोजकम् । विक्तौ तु यत् प्राक्तनधर्मानुवादेन
 विधीयते तस्य विनियोजकं नतु केवलं विधीयमानस्य अपू-
 र्वाङ्गस्येति । यत्तु विक्ततावपि प्राक्तनधर्मानुवादेन विधीय-
 मानयोर्धर्मयोरन्तरालेऽपूर्वमपि अङ्गं केवलं पठ्यते तदपि
 प्रकरणेन विनियुज्यते । यद्यपि विक्तेः कथम्भावाकाङ्क्षा
 प्राक्तनैरेवाङ्गैः शाम्यति तथापि यत्र प्राक्तताङ्गानुवादेन धर्म-
 विधानं तत्र तद्विधानं यावद् भवति तावत् कथम्भावाकाङ्क्षा
 निवर्तते । अतो विक्तेराकाङ्क्षावत्त्वादन्तराले विहितस्य
 अपि अपूर्वस्य अङ्गस्य भाव्याकाङ्क्षासत्त्वात् युक्तं तस्य प्रकर-
 णात् प्रकृत्यर्थत्वम् । यथा आमनहोमेषु । ते हि प्राक्तताङ्गानुवादेन
 विधीयमानयोर्धर्मयोरन्तराले विधीयन्ते इत्युक्तं तन्वरत्नादा-
 वित्यास्तां तावत् । फलभावनाया अन्तराले यदङ्गभावनायाः
 प्रकरणं तदवान्तरप्रकरणम् । तच्च अभिक्रमणादीनां प्रयाजा-

दिपु विनियोजकं तच्च सन्दंशेन ज्ञायते तदभावे अविशेषात्
सर्वेषां फलभावनाकथम्भावेन ग्रहणात् । सन्दंशो नाम एका-
ङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तरालेन विहितत्वं यथाभि-
क्रमणम् । तद्धि समानयते जुह्यामु उपभृत इत्यादिना प्रयाजानु-
वादेन किञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते पश्चादपि प्रयाजानुवादेन
यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदेत्यादिना किञ्चिदङ्गं विधीयते ।
अतः प्रयाजाङ्गमध्ये पठितमभिक्रमणं तदङ्गं भवति । तत् कथ-
म्भावाकाङ्क्षाया अशान्तेः । तदुक्तम्—

परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।

ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्दंशेन तदिष्यत इति ॥

न च अङ्गभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाभावात् कथं प्रया-
जभावनाकथम्भावेनाभिक्रमणं गृह्यत इति वाच्यम् । भावना-
साध्येन सर्वत्र कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् । प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा
यागोपकारं भावयेदित्युक्ते यो नाम न जानाति प्रयाजैरपूर्वं
कर्तुं तस्य भवत्येव कथम्भावाकाङ्क्षा कथमेभिरपूर्वं कर्तव्य-
मिति । सा च सन्दंशपतितैर्वाचनिकैः स्मार्तैश्च आचमनादिभिः
शाम्यति । तदभावे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्विहोमन्यायेन
निवर्तते । दर्विहोमेषु हि स्वरूपनिष्पादनातिरिक्तस्तथा-
व्यापारो न श्रूयते । नाप्यतिदेशेन तत्प्राप्तिः यागीयानां
धर्माणां तावन्नातिदेशो यागत्वेन होमत्वेन वैलक्षण्यात् ।
नापि होमीयानां कस्य होमस्य धर्मः कस्मिन् होमे प्रवर्तते इति
विशेषनिर्णये मानाभावात् । अतो धर्मप्राप्त्यभावात् दर्वि-
होमैरिष्टं भावयेत् कथमित्युत्पन्नापि आकाङ्क्षा स्वरूप-
निष्पादनेनैव शाम्यति । एवं येषु अङ्गेषु सन्दंशाद्यभावः तत्र
उत्पन्नापि आकाङ्क्षा तेनैव निवर्तते नतु सर्वथा तदभावः ।
तस्माद् युक्तमुक्तम् अभिक्रमणं प्रयाजाङ्गमिति । तच्चेदम्

अवान्तरप्रकरणं महाप्रकरणात् बलीयः । सन्देहपतितानां धर्माणां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रधानापूर्वात् प्रयाजाद्यपूर्वस्य भटिति उपस्थितेरिति ।

प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धमुभयविधस्य प्रकरणस्य विनियोजकत्वम् । तदिदं स्थानादिप्रमाणात् प्रबलम् । यत्र हि स्थानादङ्गत्वं तत्रान्यतरस्य प्रकारान्तरेण निराकाङ्क्षत्वम् । न च साकाङ्क्षं निराकाङ्क्षेण सम्यङ् योग्यं विनाकाङ्क्षोत्थापनेन । अतश्च अन्यतराकाङ्क्षया यावदुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनद्वारा वाक्यादिकं कल्पयितुम् आरभ्यते तावत् भटिति प्रकरणेन वाक्यादिकं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियत इति स्थानात् प्रकरणस्य बलीयस्त्वम् । अतएव विदेवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि नाभिषेचनीयस्य अङ्गम् । तेषां तदङ्गत्वं भवेत् स्थानात् नतु भवेत् प्रकरणात् । अभिषेचनीयस्य अव्यक्तचोदनाचोदितत्वेन ज्योतिष्टोमविकारत्वात् प्राक्ततैरेव धर्मैर्निराकाङ्क्षत्वात् किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गम् ।

ननु राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र राजसूयशब्दस्तावन्नामधेयत्वादाख्यातपरतन्त्रः यत्राख्यातं वर्तते तत्रैव वर्तते । न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यथा दर्शपूर्णमासपदं नामधेयमपि नाख्यातपरतन्त्रं तत्र हि यजेतेत्यत्राख्यातं अविशेषात् सर्वानेव प्राक्ततानाग्नेयादीन् प्रयाजादींश्चाभिधातुं समर्थं दर्शपूर्णमासपदं त्वाग्नेयादीनेव वदति न सर्वान् अतश्च न तदाख्यातपरतन्त्रं तथा राजसूयपदमपि किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धेन हि पदेनाप्रसिद्धं निर्णीयते । यथाहुः—

पदमज्ञातसन्देहं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति ।

निर्णीयते निरुद्धन्तु न स्वार्थादपनीयते ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासपदन्तु कालनिमित्तं तद्योगद्याग्नेयादिपू-
त्यप्तिवाक्यैरवगतः । अतस्तद्वाचित्वेन दर्शपूर्णमासपदं प्रसिद्धम् ।
न चाग्नेयादीनां बहुत्वाद् द्विवचनान्तत्वमस्यानुपपन्नमिति
वाच्यम् । विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमुदायद्वयाभिप्रायेण तदुपपत्तेः ।

एवञ्च दर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाचित्वे निर्णीते यजे-
तेत्याख्यातमपि तानेव वदति न हि तदुक्तौ स्वार्थत्यागो
भवति राजसूयपदं त्वनिर्णीतार्थं अतस्तदाख्यातपरतन्त्रमेव
तच्चाविशेषात् सर्वेष्वष्टिपशुसोमेषु वर्तते तत्परतन्त्रत्वाद्वाज-
सूयपदमपि तानेव वदति । न च राजसूयशब्दस्य राजा
सूयते यज्ञेति व्युत्पत्त्या सोमाभिषवनिमित्तत्वात्तस्य च सोम-
मभिषुणोतीतिवाक्येन सोमयागे अवगतत्वात्तद्वाचित्वमेव नेष्टि-
पशुवाचित्वमिति वाच्यम् । न ह्यभिषेचनीयादिसोमया-
गेषु अभिषवः प्रत्यक्षेण वाक्येन चोदितोऽस्ति तद्वाक्यस्य
ज्योतिष्टोमे सत्त्वात् । अतिदेशात्तत्सम्बन्धोऽवगत इति चेन्न ।
अतिदेशस्य फलसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वा-
राज्यकामो यजेतेत्येतद्वाक्यार्थावगत्युत्तरकालीनत्वात् । अनेन
हि वाक्येन फलसम्बन्धे बोधिते पश्चात् कथम्भावाकां-
क्षायामतिदेशकल्पनासम्भवात् अतस्ततः प्रागेवैतद्वाक्यार्थो
वर्णनीयः । तदा चाभिषवस्यानवगतत्वाद्वाजसूयपदमप्र-
सिद्धार्थमेव । अतएव राजसूयपदमव्युत्पन्नमश्वकर्णशब्दवदित्युक्तं
साम्प्रदायिकैः ।

एवञ्चासिद्धार्थत्वेनाख्यातपरतन्त्रत्वाद्वाजसूयपदेनेष्टिपशुसो-
मयागा उच्यन्ते । ते च तैस्तैः प्राकृतैर्धर्मैर्निराकांक्षा इति न
प्रकरणं विदेवनादीनां राजसूये विनियोजकं उभयाकांक्षाया
सम्भवात् । न च प्रातिस्निकरूपैर्नैराकांक्षेऽपि न राजसूय-

त्वेन रूपेण नैराकाङ्क्षमिति वाच्यम् । आकाङ्क्षाद्वये प्रमा-
णाभावात् । किञ्च प्रातिस्विकरूपैर्या कथम्भावाकाङ्क्षा सापि
फलसम्बन्धोत्तरकालं सा च राजसूयत्वेन न तु प्रातिस्विक-
रूपैः । राजसूयत्वेन च फलसम्बन्धे उत्पन्नायाः कथम्भावाकाङ्-
क्षाया विदेवनादिभिः शान्तेरतिदेशकल्पनमेव न स्यात् ।
यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलस-
म्बन्धविधायकवाक्यद्वयं भवेत् तदा युज्येताकाङ्क्षाद्वयानुसा-
रेण विदेवनादीनामातिदेशिकादीनाञ्चाङ्गानां सम्बन्धो न तु
तदस्ति । तस्मात् प्राक्ततधर्मेनैराकाङ्क्षान्न विदेवनादीनां प्रकरणं
विनियोजकमिति चेत् सत्यम् । अतएव साम्प्रदायिकैर्विदेवना-
दीनां सन्दंशो दर्शितः । राजसूयत्वपुरस्कारेण ये धर्मा विधी-
यन्ते राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति इत्येवमादयः तन्मध्ये विदेव-
नादयः पठ्यन्ते अतस्ते सर्वे राजसूयाङ्गं प्रयाजानुवादेन विधी-
यमानधर्ममध्ये पठितं प्रयाजाभिक्रमणवत् । तस्माद्युक्तमुक्तं
विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमिति तत्सिद्धं प्रकरणस्य
स्थानाद्वलीयस्त्वमिति ।

देशसामान्यं स्थानं तच्च द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठान-
सादेश्यञ्चेति । यथाहुः—

तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः ।

पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणमिति ॥

स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् । पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथा-
सङ्ग्रपाठः सन्निधिपाठश्चेति । तत्र ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व-
पेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवंक्रमविहितेष्टिषु इन्द्राग्नी-
रोचनादिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्ययुगलानां मन्त्राणां यथा-
सङ्ग्रं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः
स यथासङ्ग्रपाठात् प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां

प्रथमतो विहितमेव कर्म प्रथममुपतिष्ठते सामान्यदेशत्वात् ।
यानि तु वैकृतान्यङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानि सन्दंश-
पतितानि तेषां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् । तेषां हि कैमर्थ्या-
काङ्क्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते उपस्थित-
त्वात् । अतएव तेषु न विश्वजिज्ञायावतारः स्वतन्त्रफलार्थत्वे
विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेश्च । पशुधर्माणामग्नीषोमीया-
र्थत्वमनुष्ठानसादेष्ट्यात् औपवसथ्येऽङ्ग अग्निषोमीयः पशुरनु-
ष्ठोयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पच्यन्ते अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां
अनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते । अतो
युक्तमनुष्ठानसादेष्ट्यात्तदर्थत्वं तेषाम् । न च पाठसादेष्ट्यादेवं
तत् किं न स्यादिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयस्य पशोः क्रयसन्निधौ
पाठात् । न च क्रयसन्निधौ पाठे तदनुष्ठानमपि तत्र स्यादिति
वाच्यम् । स एष द्विदैवत्यः पशुरौपवसथ्येऽङ्ग आलब्धव्य इति
वचनात्तदनुपपत्तेः । न च स्थानात् प्रकरणस्य बलीयस्त्वेन पशु-
प्रमापाठानां धर्माणां ज्यातिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति
वाच्यम् । तस्य सोमयागत्वेन पशुधर्मग्रहणे अयोग्यत्वात् । अत
आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात् स्थानात्
पशुयागार्थत्वमेव धर्माणां युक्तम् । न च तेषां तदर्थत्वं प्रकरणा-
देव किं न स्यादिति वाच्यम् । अग्निषोमीयकथम्भावाकाङ्क्षायां
ऋषोपकारैः प्राकृतधर्मैरेवापशान्तत्वात् । स हि सान्नाय्ययाग-
प्रकृतिक उभयोः पशुप्रभवत्वसामान्यात् । तदुक्तं सान्नाय्यं वा
तत्प्रभवत्वादिति । सान्नाय्यं दधिपयसौ तत्रापि पशुयागः पयो-
यागप्रकृतिकः साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मै-
र्निराकाङ्क्षत्वात् न पशुयागे धर्माणां प्रकरणं विनियोजकं किन्तु
स्थानमेव । तदेवं निरूपितः संचेपतः स्थानविनियोगः ।

तच्च समाख्यातः प्रबलं स्थानविनियोगे हि पदार्थयोर्देश-

सामान्यलक्षणः सम्बन्धः प्रत्यक्षः । समाख्याविनियोगे तु सम्बन्धः न प्रत्यक्षः पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् । न च सा सम्बन्धवाचिका यौगिकानां शब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन सम्बन्धवाचकत्वात् । तथाहि, समाख्या सम्बन्धसामान्यवाचिका स्यात् विशेषवाचिका वा ? नायः । तदुक्तौ प्रयोजनाभावात् सर्वयौगिकशब्दानां पर्यायत्वापत्तेश्च । द्वितीयेऽवश्यं सम्बन्धिनौ वाच्यौ तदन्तरेण सम्बन्धे विशेषाभावात् तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण तदप्रतिपत्तेश्च । अतश्चावश्यं सम्बन्धवाचकत्वं समाख्याया वक्तव्यम् । तथाच न सम्बन्धवाचकत्वं सम्बन्धिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिसम्भवे तत्र शक्तिकल्पने गौरवात् । यथाहुः ।

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधौयते ।

न हि सम्बन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवात् इति ॥

तथा—

पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययस्तथा ।

पाकयुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥ इति ।

तथाच न समाख्या सम्बन्धवाचिका । होतृचमस इत्यादिका तु वैदिकी समाख्या निषादस्थपतिशब्दवत् न षष्ठार्था सम्बन्धवाचिका नापि वाक्यवत्तद्वाचिका तस्याः पदत्वेन अप्रमाणत्वात् । पौरोडाशिकमित्यादि समाख्यास्तु अतिदुर्बलाः लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् । काण्डगोचरत्वेन तत्तत्पदार्थगोचरत्वाच्च । काण्डवाचकत्वमपि न काण्डत्वेन किन्तु पौरोडाशिकत्वादिनैव । नह्येकहायनीशब्दो द्रव्यवाचकोऽपि गोत्वेन तद्वदिति किं तर्हि एकहायनीत्वेनैव । स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्विशेषपुरस्कारेणैव सम्बन्धः प्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः । अतश्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः सम्बन्धोऽस्तीति यावत्कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षप्रतिपन्नेन सम्बन्धेन परस्परसाकाङ्क्षा कल्प्यते तद-

भावे सम्बन्धानुपपत्तेः । कल्पितसम्बन्धेन च यावदितरत्वा-
काङ्क्षादि कल्पते तावदन्यत्वाकाङ्क्षया वाक्यादिकल्पनया विनि-
योगः क्रियते । इति सिद्धं स्थानस्य समाख्यातः प्राबल्यम् ।
अतएव शुन्धनमन्त्रः साम्नाय्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यात् । न तु
पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गमिति ।

समाख्या यौगिकः शब्दः । सा च द्विधा । वैदिकी लौकिकी
च । तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वं होतृचमस इति वैदिक्या समा-
ख्यया अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समा-
ख्ययेति संक्षेपः । तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि
षट् प्रमाणानि । एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदा-
दिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि विनि-
युज्यन्ते तान्यङ्गानि । तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि
क्रियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि ।
तानि च दृष्टार्थान्येव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि
प्रधानकर्माणि चेति । एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरा-
दुपकारकाणीति चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्रव्योद्देशेन विधी-
यमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम् । यथा अवघातप्रोक्षणादि ।
तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थञ्च । दृष्टार्थमवघातादि । अदृ-
ष्टार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि । तच्च द्रव्य-
त्वागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति । इदमेव
सामवायिकं कर्मेत्युच्यते । तच्च सन्निपत्योपकारकं द्विविधम् ।
उपयोच्यमाणार्थमुपयुक्तार्थञ्चेति । तत्रावघातप्रोक्षणाद्युपयो-
च्यमाणार्थम् । व्रीहीणां यागे उपयोच्यमाणत्वात् । प्रतिपत्ति-
कर्म इडाभक्षणादि उपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम् । उपयुक्तस्या-
कोर्णकरणतानिवर्त्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म । उपयुक्तसंस्कारार्थञ्च
कर्म उपयोच्यमाणसंस्कारार्थाद् दुर्बलम् । उपयुक्तापेक्षया उप-

योच्यमाणेऽत्यादरात् । अतएव प्रापणीयनिष्कासे उदयनीयम-
नुनिर्वपतीत्यत्र निष्कासस्य निर्वापार्थत्वम् । न तु तस्य तदर्थत्वं
निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकादशे । तच्च सन्निपत्योपकारकं
आरादुपकारकाद्बलीयः ।

ननु अवघातादि नाम भवतु बलीयः तस्य दृष्टार्थत्वात्
आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात् दृष्टे च सम्भवति अदृष्टार्थस्य
अन्याय्यत्वात् । प्रोक्षणादि सन्निपत्योपकारकन्तु कथं बलीयः
उभयोरदृष्टार्थत्वाविशेषात् । किञ्च आरादुपकारकं साक्षात्प्रधा-
नाङ्गं तस्यान्योद्देशेनाविधानात् । सन्निपत्योपकारकन्तु अङ्गाङ्गं
कर्माङ्गब्रीह्याद्युद्देशेन विधानात् । अङ्गाङ्गापेक्षया च साक्षा-
दङ्गं बलीयः । अङ्गगुणविरोधे तादर्थ्यादिति न्यायात् । अतएव
इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां वा
यजेतेत्यविशेषविधाने पर्वानुग्रहः सोमयागस्येव क्रियते न
तद्दीक्षणीयादेः । अतः कथं सन्निपत्योपकारकस्य बलीयस्त्वम् ।
उच्यते । सत्यप्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्निपत्योपकारकमारादुप-
कारकाद्बलीयः । सन्निपत्योपकारके हि कर्मणि उपकार्योप-
कारकयोर्ब्रीहिप्रोक्षणक्षोः सम्बन्धो वाक्यकृतृत्वेः उपकारमात्रन्तु
कल्प्यम् । आरादुपकारकस्थले तु दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः
सम्बन्धः कल्प्य उपकारोऽपि ।

किञ्च आरादुपकारकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकम् ।
इतरत्र तु ब्रीहौन् प्रोक्षतीति वाक्यमेव ब्रीहिपदेनापूर्वसाधनल-
क्षणं कृत्वा क्रतौ विनियोजकमिति बलीयस्त्वम् । यच्चोक्तं
अङ्गगुणविरोधे तादर्थ्यादिति न्यायेन दुर्बलत्वमिति । तदमत् ।
न हि ब्रीह्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि तदर्थं भवति तत्-
स्वरूपे आनर्थक्यात् । किन्तु तत्संस्कारद्वारा क्रत्वर्थमेव सन्निप-
त्योपकारकाणामुत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत उभ-

यविधमप्यङ्गजातं क्रत्वर्थमेवेति नाङ्गगुणविरोधन्यायावतारः ।
दीक्षणीयादेः पर्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयाद्यर्थ एव तस्य तदपूर्वप्रयु-
क्तत्वात् । अतो युक्तं साक्षात्प्रधानाङ्गेन पर्वानुग्रहेण स बाध्यत
इति । तत् सिद्धं सन्निपत्योपकारकाङ्गलीयस्त्वम् । अतएव
स्थाणौ स्था एवाहुतिं जुहोतीति विहितास्था एवाहुतिर्यूपा
ब्रश्चनेति स्थाणुद्वारा यूपसंस्कारार्था देवदत्तधारितायाः स्रजः
शुचिदेशविधानमिव देवदत्तसंस्कारार्थम् । न तु स्थाण्वाहुतिरा-
रादुपकारिकेत्युक्तं दशम इति दिक् । द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं
विधेयमानं कर्म आरादुपकारकं यथा प्रयाजादि । तदेवं निरू-
पितं द्विविधमप्यङ्गजातम् ।

तच्च न यागस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे आनर्थक्यात् तद-
न्तरेणापि तत्सिद्धेः । किन्त्वपूर्वप्रयुक्तमेव । न हि तदन्तरेणापूर्वं
भवतोत्यत्र किञ्चिद्व्यभिचारमस्ति तस्यादृष्टत्वात् । न चैवं
प्राधान्याददृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् ।
फलभावनायां यागस्य करणत्वात् । अङ्गानाञ्च करणानु-
ग्राहकत्वात् तदर्थत्वे बुद्धे तत्र चानर्थक्यप्रसक्तौ तेन यागेन
स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सन्निकर्षात् दीक्षणीयादिशब्देनेव तद-
पूर्वम् । न तु फलमुपस्थाप्यते विप्रकर्षात् । अतो न तत्प्रयुक्तत्व-
सङ्गानाम् । अतएव अगन्मसुयः सुवरगन्मेति मन्त्रो विकृतावूहि-
तस्य इत्युक्तं नवमे । फलदेवतयोश्चेत्यत्र फलप्रयुक्तत्वे तु सौर्थादि-
विकृतिषु स्वर्गरूपफलाभावात् मन्त्रो न प्रवर्त्तत नितराञ्चोहि-
तस्यः स्यादिति । तत्सिद्धमङ्गानामन्यप्रयुक्तत्वानुपपत्तेरपूर्वप्रयु-
क्तत्वम् ।

तत्रापि सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा
यागस्वरूपे उपयोगादुत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । अतएव औषधधर्मवि-
घातादीनामाज्येऽप्रवृत्तिः तेषामाग्नेयापूर्वप्रयुक्तत्वात् । आज्यस्य

च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं द्वितीये । आरादुपकारकाणान्तु स्वरूपेऽनुपयोगात् परमापूर्वार्थत्वम् । तत्रोत्पत्त्यपूर्वस्य यागस्वरूपानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात् सन्निपत्योपकारकाणां पूर्वाङ्गानां तदुत्पत्तावुपयोगः उत्तराङ्गानान्तु तेषां तत्स्थितावुपयोगः । परमापूर्वस्य तु साङ्गप्रयोगानुष्ठानानन्तरमेव उत्पद्यमानत्वात् सर्वेषां आरादुपकारकाणां तदुत्पत्तौ प्रयोगवहिर्भूतस्य तु तत्स्थितावुपयोगः । यथा बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेतंति वाजपेयोत्तरकालमङ्गत्वेन विहितस्य वाजपेयापूर्वस्थितावुपयोगः तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं चतुर्थे । तत्सिद्धं सर्वथाङ्गानामपूर्वार्थत्वम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः । प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावात् अविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते । न च विलम्बवदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । विलम्बे हि अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः प्रसज्यते । न हि विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः सहकृतामतिसाहित्यं व्यवहरन्ति । न च एवं साहित्यानुपपत्त्या समकालत्वमेव स्यान्नत्वविलम्बः । अव्यवधानेन पूर्वोत्तरकालक्रियमाणयोः पदार्थयोरविलम्बेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यम् । अनेकपदार्थानामेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानानुपपत्तेः । न च तावत्कर्तृसम्प्रतिपादनेनानुष्ठानं किं न स्यादिति वाच्यम् । तस्यैतस्य यत्नकर्तृश्रुत्वार ऋत्विज इत्यादिना कर्तृणां नियतत्वात् तस्मादङ्गवाक्यैक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यावगततत्साहित्यं विदधदुक्तविधया एककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलम्बं विधत्ते । इति सिद्धं प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति ।

स च अविलम्बो नियते क्रमे आश्रियमाणे भवति । अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्तव्यमेतदनन्तरमेवेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरेव स्वावर्धयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतक्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा । तत्र च षट् प्रमाणानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि । तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः । तद्विविधं केवल क्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरञ्चेति तत्र वेदं कृत्वा वेदीं करोतीतिकेवलक्रमपरं वेदिकारणादेर्वचनान्तरेण विहितत्वात् । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष्य इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरं एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्ष्यानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् । सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती । तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अतएव आश्विनस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनात् दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् ।

यत्र तु प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थक्रमः । यथाग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठेयते । स चायं पाठक्रमाद्वलवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्लृप्तप्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वञ्च स्यात् । न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किञ्चिदृष्टं प्रयोजनमस्ति ।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येनेह क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधोतानि अर्थप्रत्ययं जनयान्ति यथार्थप्रत्ययश्च पदार्थानामनुष्ठानात् । स च पाठो द्विविधो मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तद्याजानुवाक्यानां क्रमात् यः क्रम आश्रीयते स मन्त्रपाठक्रमात् । स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्म-

णपाठक्रमादुबलवान् अनुष्ठाने । ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्य-
स्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगादुवहिरेषेदमेवं कर्त्त-
व्यमित्येवमवबोध्य कृतार्थमिति न पुनः प्रयोगकाले व्याप्रि-
यते । मन्त्राः पुनः अनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति
वक्ष्यामः । तेनानुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् तत्क्रमस्य च
मन्त्रक्रमाधीनत्वादन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इतरस्मादिति बलवान् ।
अतएव आग्नेयाग्नीषोमयोर्ब्राह्मणपाठादादावग्नीषोमीयानु-
ष्ठानं पश्चादाग्नेयानुष्ठानमित्येवक्रमं बाधित्वा मन्त्रपाठादा-
दावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्युक्तम् ।

प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्येवं विधायक-
वाक्यक्रमाद् यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः । अत्र च यद्यपि
ब्राह्मणवाक्यानर्थं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजानां
स्मारकान्तरस्याभावात् तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते । तथाच
येन क्रमेण तान्यधीताति तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीति
युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति तत्सिद्धं प्रयाजानां ब्राह्मण-
पाठक्रम इति ।

ननु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन
कृतार्थानां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते । प्रयोगस-
मवेतार्थस्मारकाणां याज्यामन्त्राणामग्नेयादिष्विव अत्रापि
सत्त्वात् । न च तेषां देवतास्मारकत्वात् कर्मस्मारकत्वेन
ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियत इति वाच्यम् । आग्नेयादिषु अपि
कर्मस्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथा
सति ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वं न स्यात् । तद्वली-
यस्त्वे हि मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मा-
रकत्वमेवास्तु हेतुः । यदि च कर्मस्मारकत्वं ब्राह्मणवाक्यस्य तर्हि
तत्स्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यान्तरङ्गत्वादन्तरङ्गभूतदेवतास्मा-
रकत्वेन च मन्त्राणां वहिरङ्गत्वात् मन्त्रपाठाद्ब्राह्मणपाठः

स्यैव बलीयस्त्वं स्यात् । तथाच मन्त्रतस्तु विरोधे स्यादिति
 पाञ्चमिकाधिकरणविरोधः । तत्र हि ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य
 बलीयस्त्वादादौ आग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्युक्तम् ।
 अथाग्नेयादिषु याज्यामन्त्रा एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रका-
 शकास्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपत्वात् देवत्वस्येति चेत्तत्त्वं प्रया-
 जेषु । तत्रापि हि याज्यामन्त्रा देवताप्रकाशकाः । प्रयाजेषु देव-
 ताया मान्ववर्णिकत्वात् तथाच प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां देव-
 ताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात्तत्क्रमो मन्त्रपाठादेव स्यात् ।
 न तु ब्राह्मणपाठक्रमात् । न च मन्त्रपाठस्यान्यादृशत्वात्
 प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति वाच्यम् । अन्यादृशत्वे
 तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात् मन्त्रक्रमस्य बलीयस्त्वात् । अभ्या-
 साधिकरणे च वार्त्तिककृता क्रमविनियुक्तैर्वलिङ्गकमन्त्रवर्ण-
 त्यादिना प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां क्रमविनियोग उक्तो नवमे ।
 तन्त्ररत्ने समिधोऽग्ने आज्यस्य व्यस्तु इत्यादिभिः क्रमप्रकरण-
 प्राप्तैर्मन्त्रैर्देवतागुणत्वेन समर्थन्ते इत्युक्तम् । मन्त्राणामन्यादृश-
 क्रमत्वे तदनुपत्तिः स्यात् । तत्कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रमात्
 क्रम इत्युच्यते । सत्यमेतत् तथापि यत्रार्थस्मारकामन्त्रा न सन्त्येव
 यथा तूष्णीं विहितेषु कर्मसु तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात्
 तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् प्रयाजोदाहरणन्तु
 कृत्वा चिन्तया । तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारक-
 त्वाभावात् । यथाहुर्यवादचरणे वार्त्तिककाराः । प्रयाजादि-
 वाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शं सत्यपि प्रयोज्यतां
 न प्रतिपद्यन्ते इति । तस्मात् समन्त्रककर्मणां पाठक्रमो मन्त्र-
 पाठात् । अमन्त्रककर्मणां क्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति दिक् ।
 प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन्
 देशेऽनुष्ठाने कर्त्तव्ये यस्य देशेऽनुष्ठीयन्ते तस्य प्रथममनुष्ठानमि-

तरयोस्तु पश्चादयं यः क्रमः स स्थानक्रमः । स्थानं नाम उप-
स्थितिः । यस्य हि देशेऽनुष्ठीयन्ते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव
प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अतएव
साद्यस्के अग्नीषोमीयमवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे महानु-
ष्ठाने कर्त्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानं तस्मिन् देशे आश्विन-
ग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः । इतरयोस्तु पश्चात् ।
तथाहि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागा अग्नीषोमीयः सवनीय आनु-
बन्ध्यश्चेति । ते च भिन्नदेशाः अग्नीषोमीय औपवमथ्येऽङ्गि सव-
नीयः सुत्याकाले आनुबन्ध्यस्वन्ते । साद्यस्को नाम सोमयागवि-
शेषः । स चाव्यक्तत्वात् ज्योतिष्टोमविकारः अतस्ते त्रयोऽपि
पशुयागाः साद्यस्के चोदकप्राप्ताः । तेषाञ्च तत्र साहित्यं श्रुतं
संह पशूनालभेदिति । तच्च साहित्यं सवनीये देशे तस्य प्रधान-
प्रत्यासत्तेः स्थानातिक्रमसाम्याच्च । सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रिय-
माणे अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं भवति ।
अग्नीषोमीयदेशे त्वनुष्ठाने सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं
आनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात् ।
एवमानुबन्ध्यदेशे अग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः । तथाच सवनीयदेशे
सर्वेषामनुष्ठाने कर्त्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानं आश्विनग्रह-
णानन्तरं हि सवनीयदेशः प्रकृतौ आश्विनग्रहं गृहीत्वा त्रिवृत्ता
यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति इत्याश्विनग्रहणा-
नन्तरं तस्य विहितत्वात् । तथाच साद्यस्केऽप्याश्विनग्रहणे
कृते सवनीय एवोपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानात्
प्रथममनुष्ठानं इतरयोस्तु पश्चादित्युक्तम् ।

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रम आश्रीयते स मुख्यक्रमः । येन
क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत् क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते
तदा सर्वेषामङ्गानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति व्युत्क्रमेण

त्वनुष्ठाने केषाञ्चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानमन्येषाम-
त्यन्तव्यवधानं स्यात् । तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधा-
पत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे डेतुः । अतएव प्रयाजशेषेण
आदौ आग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः । आग्नेयया-
गेन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् । अत्र हि द्वयोरभिघारणयोः स्वेन स्वेन
प्रधानेन तुल्यमेकान्तरितव्यवधानं भवति । आग्नेयहविरभिघा-
रणेऽग्नेययागयोरैन्द्रयागहविरभिघारणेन व्यवधानात् ऐन्द्र-
यागहविरभिघारणेन्द्रयागोश्चाग्नेययागेन व्यवधानात् । अत-
श्चादावाग्नेयहविरभिघारणं तत ऐन्द्रस्य हविषस्तत आग्नेय-
यागस्ततश्च ऐन्द्रो याग इत्येवंक्रमो मुख्यक्रमात् सिद्धो
भवति । यदि त्वादावैन्द्रहविषोऽभिघारणं तत आग्नेयस्य
हविषोऽभिघारणं क्रियते तदा याज्यानुवाक्यात् क्रमवशादा-
दावाग्नेयस्यानुष्ठानादौ आग्नेययागतदङ्गहविरभिघारणयो-
रत्यन्तमव्यवधानमैन्द्रयागतदङ्गहविरभिघारणयोस्त्वत्यन्तव्यव-
धानं स्यात् तच्च न युक्तम् । अतो युक्तः प्रयाजशेषाभिघारणस्य
मुख्यक्रमात् क्रम इति । स चायं मुख्यक्रमः पाठक्रमाद् दुर्बलः ।
मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्ष-
तया विलम्बितप्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्याय-
पाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान् । अतएव आग्नेयो-
पांशुयाज्याग्नीषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामपि उपांशु-
याज्याज्यनिर्वापयोर्मुख्यक्रमात् न पूर्वमनुष्ठीयते तस्य दुर्बल-
त्वात् । पाठक्रमात्तु पश्चादनुष्ठीयते तस्य प्रबलत्वादिति ।

स च अयं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवान् । प्रवृत्तिक्रमे हि
आश्रीयमाणे बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षो भवति । अस्मिंस्त्वा-
श्रीयमाणे सन्निकर्षः । तद्यथा । दर्शपूर्णमासयोरादावाग्नेया-
नुष्ठानं ततः सान्नायस्य तद्धर्माश्च केचित् पूर्वमनुष्ठीयन्ते तत्र

यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्वर्माः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन् तत आग्नेयधर्माः तत आग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यानुष्ठानं तदा तद्वर्माणां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात् । यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषाञ्चित् पूर्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये सर्वे मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणामकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात् । सान्नाय्यधर्माणां स्वस्वप्रधानेन सह आग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः । तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्वलवान् ।

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्त्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमादयः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः । यथा प्राजापत्याङ्गेषु । प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्तीति वाक्येन द्वितीयानिर्देशात् सेतिकर्त्तव्यताका एककालेन विहिताः । अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतोनां साहित्यं सम्पाद्यम् । तत्र प्राजापत्यानां सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेनैकास्मिन् कालेऽनुष्ठानादुपपद्यते साहित्यं तदङ्गानाञ्च एकास्मिन् कालेऽनुष्ठानमशक्यम् । न हि अनेकेषां पशूनामुपाकरणमेकास्मिन् काले कर्त्तुं शक्यम् । अतस्तेषां साहित्यम् अव्यवधानेनानुष्ठानात् सम्पाद्यम् एकस्योपाकरणं कृत्वा परस्योपाकरणमिति । अतः प्राजापत्येषु एकं पदार्थं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः । तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्यचित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यम् । द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः । प्रयोगविध्यवगतस्य मिथोऽङ्गसाहित्योपपत्तये । प्रयोगविधिना हि द्वे द्वे तदङ्गानामुपाकरणनियोजनादीनां मिथः साहित्यमानन्त-

र्यापरपर्यायं विहितं तच्च साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तं तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन दैक्षविकृतित्वात् सवनीयाश्च एकादशी-
 नेषु प्राप्तं सुत्या कालत्वसामान्यात् तेभ्यश्च प्राजापत्येषु प्राप्तं गुण-
 त्वसामान्यात् प्राजापत्येषु च प्रतिपशुयागभेदाच्चोदका भिद्यन्ते ।
 अतश्चोदकात् तत्तत्पश्वङ्गभूतानाम् उपाकरणनियोजनादीनां
 साहित्यमानन्तर्यापरपर्यायप्राप्तम् । अतएव एकस्य पशोरुपा-
 करणानन्तरमेव नियोजनं चोदकबलात् कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तम् ।
 तच्च न क्रियते प्रत्यक्षवचनावगतसर्वपश्वङ्गसाहित्यानुपपत्तेः ।
 अत एकस्मिन् पशौ उपाकरणे कृते तदनन्तरमेव कर्त्तव्यत्वेन
 प्राप्तमपि नियोजनं न क्रियते । प्रत्यक्षवचनबलात् पश्वन्तरेषु
 षोडशसु उपाकरणमेव स्वीक्रियते । कृते तु तेषु उपाकरणे प्रथम-
 पशोर्नियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात्
 प्रथमपशावेव नियोजनं कार्यम् । अतश्च येन क्रमेणोपाकरणं
 कृतं तेनैव क्रमेण नियोजनं कार्यम् । एवञ्च तत्तत्पशूपाकर-
 णानां स्वस्वनियोजनैस्तुल्यं षोडशक्षणैर्व्यवधानं भवति । अन्यथा
 केषाञ्चिदत्यन्तं व्यवधानं केषाञ्चिदव्यवधानं स्यात् । तच्च न
 युक्तम् । तस्माद्येन क्रमेण प्रथमः पदार्थोऽनुष्ठितस्तेनैव द्विती-
 योऽनुष्ठेयः । तत्सिद्धं प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमादयो द्वितीयपदार्थ-
 क्रमः स प्रवृत्तिक्रम इति । तदेवं निरूपितः संक्षेपतः षड्विध-
 क्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिव्यापारः ।

फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । फलस्वाम्यञ्च
 कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः ।
 अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकाम्यस्य याग-
 जन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । यस्याहिताग्नेरग्निगृहान् दहेत्
 सोऽग्नये क्षामवते अष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदा-
 हादौ निमित्ते कर्म विदधद्भिर्निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षय-

रूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते । तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः । अधिकारिविशेषणञ्च तदेव यत् पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतम् । अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधतापि न स्वाराज्यकाममात्रस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । किन्तु राज्ञः सतस्तत्कामस्य किञ्चित्पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमपि अधिकारिविशेषणं भवति । यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या अग्निसाध्येषु च कर्मसु आधानसिद्धाग्निमत्ता सामर्थ्यञ्च एतेषाम् पुरुषविशेषणत्वेनाश्रवणेऽपि अधिकारिविशेषणत्वमस्यैव । उत्तरक्रमविधीनां ज्ञानात्तेषां शक्तेरभावेन अध्ययनविधिसिद्धज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः । अतएव शूद्रस्य न यागादाधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधानविधिसिद्धाग्नेरभावाच्च । अग्निसाध्यकर्मणां चान्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः । अध्ययनस्योपनीताधिकारत्वात् उपनयनस्य चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयौतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् । तथा आधानस्यापि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारित्वात् । यद्यपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरपर्यायस्याधानं विहितं योगादूढेर्बलीयस्त्वात् तथापि न तस्योत्तरकर्मस्वधिकारः अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् । न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकारः तदनुष्ठानस्य तत्साध्यत्वादिति वाच्यम् । तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेनैव विधिना आधानमात्रौषधिकज्ञानापेक्षणात् । अन्यथा तस्यैव विधानानुपपत्तेः । अतश्च रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारेऽपि नोत्तरकर्मस्वधिकारो विद्याभावात् । एवञ्च तदाधानं ताग्निहस्तकारार्थम् । संस्कृतानामग्नीनामुत्तरलोपयोगाभावात् । किन्तु

तदाधानं लौकिकाग्निगुणकं विश्वजिज्ञायेन स्वर्गफलञ्च
स्वतन्त्रमेव प्रधानकर्म विधीयते अग्नीनिति च द्वितीया । शक्तून्
जुहोतीतिवत्तृतीयार्थे इति । प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं शूद्र-
स्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादाधानसिद्धान्नभावाच्च नोत्तर-
कर्मस्वधिकार इति ।

ननु एवं स्त्रिया अधिकारी न स्यात् तस्यो अध्ययनप्रतिषेधेन
तद्विधिसिद्धज्ञानाभावात् । न च नास्त्येवेति वाच्यम् । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसमर्थकत्वेन पुंस्त्वस्योद्दे-
श्यविशेषणत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वेन स्त्रिया अधिकारस्या-
साध्यत्वादिति चेन्नैवम् । अधिकारः साधितो न तु स्वातन्त्र्येण ।
न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् । स्वातन्त्र्येण
कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेः । यजमानप्रयोगे पत्नी-
कर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपप्रसङ्गात् पत्नीप्रयोगे च यजमान-
कर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात् । अतो दम्पत्योः सहाधिकारः ।
सहाधिकारत्वे च यजमानविद्ययैव पत्न्या अपि कार्यसिद्धेर्न-
ज्ञानं विना तस्या अधिकारानुपपत्तिः । पाणिग्रहणात्तु सहत्वं
सर्वेषु कर्मसु तथा पुण्यफलेष्विति वचनेन स्त्रिया अधिकार-
निर्णयाच्च । निषादस्थपतेरिवाध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहिणो-
ऽपि एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति वचनान्निषादेष्ट्या
निषादस्थपतिशब्दे हि निषादश्च स्थपतिश्चेति कर्मधारयो
नतु निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः षष्ठ्यर्थे लक्षणा-
पत्तेः । एतावांस्तु विशेषः । निषादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञाना-
भावेनैतस्त्रैव विधेस्तत्कर्मोपयिकज्ञानाच्चेपकत्वं पत्न्यास्तु ता-
दृशज्ञानाभावेऽपि यजमानेन सहाधिकारात्तस्य च तादृश-
ज्ञानवत्त्वात्तेनैव च तस्याः कार्यसिद्धेर्नोत्तरक्रतुविधीनां ज्ञाना-
च्चेपकत्वम् । ये तु पत्नीमात्रकर्तृकाः पदार्थाः आज्यावेक्षणा-

दयस्ते ज्ञानं विना शक्यानुष्ठाना इति तद्विधीनां तदाक्षेपकत्वं स्वीक्रियते इति । तत्सिद्धं अध्ययनविधिसिद्धज्ञानस्याधानविधिसिद्धाग्निमत्तायाश्चोत्तरकालकर्मसु अधिकारिविशेषणत्वमिति । एवं सामर्थ्यस्याप्यधिकारिविशेषणत्वं असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्तेः । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । तच्च सामर्थ्यं काम्ये कर्मणि अङ्गप्रधानविषयं नत्वङ्गासमर्थः प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्येऽधिकारी । प्रधानविधेरङ्गविध्येकवाक्यतापन्नस्य साङ्गकर्मसमर्थं प्रत्येव प्रवृत्तेः यथाविनियोगमधिकारात् । यदि हि समर्थं प्रति हि कयाचित् श्रुत्या विरोधः स्यात् तदा समर्थस्याप्यधिकारः स्यात् । न च विरोधोऽस्ति स्वर्गकामश्रुतेः समर्थं प्रति प्रवृत्तौ विरोधाभावात् । प्रत्युतासमर्थं प्रति प्रवृत्तौ प्रधानविधेरङ्गवाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्याङ्गसाहित्यस्य बाधापत्तेः नित्यवत् श्रुतानामङ्गानां पाक्षिकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः साङ्गे प्रयोगे समर्थस्यैव काम्ये कर्मण्यधिकारः नित्यकर्मणां त्वङ्गेषु यथाशक्ति न्यायः । तानि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवं कर्त्तव्यत्वेन चोदितानि । न च यावज्जीवं केनापि साङ्गः प्रयोगः कर्त्तुं शक्यते । अतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थोऽधिकारी । अङ्गानि तु यावन्ति कर्त्तुं शक्यन्ते तावन्ति कार्याणीति आस्तां बह्वक्त्या सूरिभिः पराक्रान्तत्वात् । तत्सिद्धं फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिरिति । तदेवं निरूपितं चतुर्विधभेदनिरूपणेन विधेः प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं मन्त्राणाञ्च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतयार्थवत्त्वम् । न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थम् । दृष्टे सम्भवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात् । न च दृष्टस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवान्मन्त्रान्नानमनर्थकम् । मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमविधिश्चवणात् ।

साधनद्वयस्य पक्षप्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादशायां यो विधिः स नियमविधिः । यथाहुः—

आमिच्छापदसन्निध्यादामिच्छारूपो विशेष इत्यवगम्यते ।

यथाहुः—

आमिच्छां देवतायुक्तां वदत्यैवैष तद्धितः ।

आमिच्छापदसन्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥ इति ॥

तथा ।

श्रुत्यैवोपपदसमानार्थः सर्वनाम्ना प्रतीयते ।

तदर्थस्तद्धितेनैव त्रयाणामेकवाक्यता ॥ इति ॥

तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिच्छापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यम् । एवं सामान्यस्य अविधेयत्वात् यज्यवगतयागविशेषसमर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यम् । तस्मिन् नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । यथाहुः—तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेरिति । नामधेयत्वञ्च निमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयात् वाक्यभेदभयात् तत्प्रत्यशास्त्रात् तद्व्यपदेशाच्च इति । तत्र उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यन्तोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् । तथाहि उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे यागानुवादेन तावन्न गुणविधानं युज्यते फलपदानर्थक्यापत्तेः । न च अनेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः । नापि गुणफलसम्बन्धविधानं सम्भवति परपदार्थविधानेन विप्रकृष्टविधानापत्तेः । धात्वर्थस्य स्वरूपेणाविधानात् तदुद्देशेन वा अन्यस्य कस्यचिदविधानात् । धातोरत्यन्तपारार्थापत्तेश्च यज्यान्र्थक्यापत्तेश्च । न हि तदानेन करणं समर्प्यते गुणस्य करणत्वेनान्वयात् । नापि फलं पशोर्भाव्यत्वेनान्वयात् । अथ गुणफलसम्बन्धविधाने तु यागस्याश्रयत्वेन सम्बन्ध इति चेन्न । यजेतेत्यत्राश्रयत्ववाचकपदाभावात् । अथ सिद्धान्ते करणत्व-

मिवाश्रयत्वमपि लक्ष्यमिति चेन्न । आश्रयत्वापेक्षया करण-
त्वस्य लघुत्वेन तल्लक्षणाया एव युक्तत्वात् । फलाय विधीय-
मानो गुणो यत्र कारकतामापद्यते स आश्रयः तत्त्वञ्चाश्रय-
त्वम् । करणत्वञ्च निष्ठा शक्तिरिति लाघवम् ।

किञ्च गुणफलसम्बन्धविधाने करणीभूतो गुणस्तन्निष्ठं वा
करणत्वञ्च फलोद्देशेन विधेयम् । तत्राधेयपक्षे करणत्वस्य
गुणोपसर्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षणयैव वाच्या तस्य तृतीयया प्रत्य-
यार्थत्वात्प्राधान्येनोपस्थितिः । यदपि गुणनिष्ठं करणत्वं फलो-
द्देशेन विधेयम् तदपि फलभावनायाः करणत्वेनान्वययोग्य-
गुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैव वाच्या । तृतीयाभिहि-
तस्य करणत्वस्य क्रियान्वययोग्यस्य करणत्वेनान्वयायोग्यत्वात् ।
करणशब्देनाभिहितं करणकारकं तत्त्वेनान्वययोग्यम् न तृती-
याभिहितम् । करणशब्दवत् तृतीयातस्तृतीयोत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । अतश्च करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थिति-
र्लक्षणयैव वाच्या । लक्षणया चोपस्थितकरणत्वस्य करणी-
भूतस्य वा गुणस्य यत् फलभावनायां करणत्वं तदपि लक्षणयैव
वाच्यम् । श्रूयमाणया तृतीयया गुणमात्रस्य यागं प्रति करण-
त्वाभिधानात् । अतएव तन्त्ररत्ने चतुर्थं करणीभूतगोदोहनादेः
पञ्चमं समभिव्याहारादित्युक्तम् । अतश्च गुणफलसम्बन्धविधाने
धातोरत्यन्तपारार्थादिवहुदोषवत्त्वात् उद्भिच्छब्दस्य गुणसम-
र्पकत्वे न गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्वीकार्यम् । तथा सति
हि यजिना लघुभूतं करणत्वमात्रं लक्ष्यम् ।

उद्भिच्छब्देन च प्रकृत्यंगेन मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफल-
सम्बन्धविधानाल्लाघवं भवति । धातोरत्यन्तपारार्थादिकन्तु न
भवत्येव धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेन विधानात् । अतश्चोद्भिच्छब्दस्य
गुणसमर्पकत्वेन मत्वर्थं लक्षयित्वा गुणविशिष्टं कर्मविधानं स्वी-

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

अस्यार्थः । यस्य यदर्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थ-
त्वेन यो विधिः सः अपूर्वविधिः । यथा यजेत स्वर्गकाम
इत्यादिः । यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेण ज्ञायते
किन्त्वेनेनैव विधिनेति भवत्ययमपूर्वविधिः । पक्षे प्राप्तस्य
तु यो विधिः स नियमविधिः यथा ब्रौहीनवहन्यादित्यादिः ।
अनेन हि विधिना अवघातस्य न वैतुष्यार्थत्वं बोध्यते । अन्वय-
व्यतिरेकसिद्धत्वात् । किन्तु नियमः स च अप्राप्तांशपूरणं वैतु-
ष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वात् । यस्यां दशायां अवघातं परि-
त्यज्योपायान्तरं ग्रहीतुमारभ्यते तस्यां दशायां अवघात-
स्याप्राप्तत्वेन तद्विधानात्मकं अप्राप्तांशपूरणमेव अनेन विधिना
क्रियते । अतश्च नियमविधौ अप्राप्तांशपूरणात्मको नियम
एव वाक्यार्थः । पक्षे अप्राप्ततादशायां अवघातविधानमिति
यावत् । न तु अपूर्वविधाविवात्यन्ताप्राप्तौ यागविधानमिति ।

उभयस्य युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिको विधिः परिसंख्याविधिः ।
यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति । इदं हि वाक्यं न भक्षणवि-
धिपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरम् । पञ्चन-
खापञ्चनखभक्षणयोर्युगपत्प्राप्तेः पक्षे प्राप्त्यभावात् । अत इदम-
पञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः । सा
च परिसंख्या द्विविधा श्रौतौ लाक्षणिकी चेति । तत्रात्र ह्येवा-
वपन्तीत्यत्र श्रौतौ परिसंख्या । एवकारेण पवमानातिरिक्त-
स्तोत्रव्यावृत्तेरविधानात् । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र तु
लाक्षणिकी इतरनिवृत्तिवाचकपदस्याभावात् । अतएवैषा
त्रिदोषग्रस्ता । दोषत्रयञ्च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाध-
येति । श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात् । अश्रुतापञ्च-

नखभक्षणनिवृत्तिकल्पनात् । प्राप्तस्य चापञ्चनखभक्षणस्य बाध-
नादिति । अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठं प्राप्तबाधस्तु
दोषोऽर्थनिष्ठ इति दिक् ।

तस्मिंश्च मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणान्न मन्त्रा-
न्मानमनर्थकम् । अतश्च युक्तं मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारक-
तयार्थवत्त्वम् । तन्न । ये मन्त्रा यत्र पठितास्तेषां तत्र यद्यर्थप्रका-
शनं प्रयोजनं सम्भवति तदा तत्रैव विनियोगः । येषान्तु न
सम्भवति तेषां यत्र सम्भवति तत्रोत्कर्षः । यथा पूषानुमन्त्रणम-
न्त्राणामित्युक्तम् । येषां कापि न सम्भवति तदुच्चारणस्य त्वगत्या
दृष्टार्थत्वं सर्वथा अपितु तेषां नानर्थक्यमिति । नामधेयानां
विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथाहि उद्भिदा यजेत पशु-
काम इत्यत्र हि उद्भिच्छब्दो यागनामधेयम् । तेन च विधेयार्थ-
परिच्छेदः कियते । अनेन हि वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन
यागो विधीयते । यागसामान्यस्य चाविधेयत्वाद्यागविशेष एव
विधीयते । तत्र कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षायाम् उद्भिच्छब्दादुद्भि-
दूपो यो याग इति ज्ञायते । उद्भिदा यागेनेति सामानाधिक-
रण्येन नामधेयान्वयात् । तस्य च यजिना सामानाधिकरण्यं न
नीलोत्पलादिशब्दवत् । तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलादन्यो
नीलशब्दस्य वाच्योऽर्थोऽस्ति नीलगुणः । लक्षणया तु नीलशब्दस्य
द्रव्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यम् । उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगत-
यागविशेषान्नान्यो वाच्योऽर्थोऽस्ति विशेषवाचित्वात्तस्य अतश्चा-
र्थान्तरवाचित्वाभावेन न नामधेयस्य नीलशब्दवत्सा सामानाधि-
करण्यम् । किन्तर्हि वैश्वदेव्यामिच्छेत्यत्र आमिच्छाशब्दवत् । वैश्व-
देव्यशब्दस्य हि देवतातद्धितत्वात् तद्धितस्य च सास्य देवतेति
सर्वनामार्थस्मरणात् सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेष-
परत्वम् । तत्र कोऽसौ वैश्वदेव्यशब्दोपात्तो विशेष इत्यपेक्षायां

कार्यम् । उद्भिदता यागेन पशुं भावयेदिति । कर्मनामधेयत्वे तु उद्भिच्छब्दस्य न मत्वर्थलक्षणा मुख्ययैव वृत्त्या यजिसामानाधिकरण्येन तस्यान्वयसम्भवात् । उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदिति भवति च मुख्येऽर्थे लक्षणा आश्रयितुं न युक्ता सन्निकृष्टविधानन्तु समानमेव । न च एवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वापातो गुणविधित्वे मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यम् । सोमपदस्य लतायां रूढत्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेरगत्या तदाश्रयणात् । उद्भिच्छब्दस्य तु नैवं वाच्योऽर्थः कश्चित् प्रसिद्धः । उद्भिद्यते अनेनेति योगस्य तु गुण इव यागेऽपि फलोद्भेदनकारिणि उपपत्तेः । तत्सिद्धं उद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणाभयाद्यागनामधेयत्वमिति ।

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात् कर्मनामधेयत्वम् । तथाहि न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं सम्भवति । दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन विहितत्वाद्यागस्य विशिष्टविधानानुपपत्तेः । प्राप्तस्य च यागस्य फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः । अथ चित्राशब्दाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः । स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात् प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्मणि निवेशायोगान्नानेन वाक्येन । प्रकृते कर्मणि गुणविधानम् । किन्तु प्राणिद्रव्यके कर्मणि तत्रास्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात् । अनारभ्याधीतानाञ्च प्रकृतौ वा हिरुक्तत्वादिति न्यायेन प्रकृतिगामित्वात् प्राणिद्रव्यकाणाञ्च यागानां दैक्षस्य चेतरेष्विति न्यायेनाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात् तदनुवादेनानेन वाक्येन गुणो विधीयते । दैक्षस्य च ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन स्वतन्त्रफलाकाङ्क्षाया अभावात् न पशुकामपदं फलसमर्पकं किन्त्वग्निसोमौयपश्वर्पणाङ्गतया

प्राप्तकामनानुवादः । तथाच न वाक्यभेद इति चेन्न । तथापि दैक्षानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधाने वाक्यभेदात् विशिष्टकारकविधानेऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेद एव । कारकस्यापि प्राप्तत्वेन विशिष्टविधानानुपपत्तेश्च । पशुकामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामनानुवादत्वे आनर्थक्यापत्तेश्च ।

न च नियमतः पश्वर्पणकामना भवति । कामनातः प्रागेव केनचिद्वृत्ते पशौ तदभावात् । तथाच पशुकामपदस्य नित्यवच्छ्रवणबाधः । दैक्षस्योत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्वविधानानुपपत्तेश्च । आमिक्षायागानुवादेन वा अजिनविधानवत् । कृष्णसारङ्गोऽग्नीषोमीय इति विशेषविहितेन स्वसन्निधिपठितेन च कृष्णसारङ्गवर्णेनावरुद्धे चित्रत्वस्यानारभ्याधौतत्वेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुपपत्तेश्च पाञ्चदश्यावरुद्ध इव साप्तदश्याविधानम् । अथ माभूदग्नीषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानम् । सारस्वती मेषीति वाक्यविहितयागाङ्गमेथ्यनुवादेन तु गुणविधानं स्यात् । चित्रयेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्रविधानात् । न च प्राकृतेन कृष्णसारङ्गवर्णेन नैराकाङ्क्षान्न चित्रत्वविधानं युक्तमिति वाच्यम् । उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैवम् । न हि चित्रयेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्योद्देशं कृत्वा चित्रत्वस्य च विधानं सम्भवति । एकप्रसरताभङ्गलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात् । अतएव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष्य इत्यत्र विशिष्टभक्ष्यविधिर्न तु भक्ष्यानुवादेन प्राथम्यविधिरित्युक्तं तृतीये मेथ्यनुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च । उभयविधाने वाक्यभेदात् । प्रकृतस्य च यागस्य फलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । विश्वजिज्ञायेन फलकल्पने गौरवम् । मधुदधित्याद्युत्पत्तिवाक्येन एत-

स्याधिकारवाक्यस्य प्रतिपन्नैकवाक्यताबाधेन वाक्यभेदप्रस-
ङ्गाच्च । चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे तु प्रकृतस्य कर्मणः फलाका-
ङ्क्षस्य फलसम्बन्धमात्रकरणाच्च वाक्यभेदः । प्रकृताया इष्टेरनेक-
द्रव्यत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः । तत्सिद्धं वाक्यभेदभयाच्चि-
त्राशब्दः कर्म नामधेयमिति अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्नि-
होत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रत्यशास्त्रात् तस्य गुणस्य
प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः
कर्मनामधेयमिति यावत् । तथाहि विधिना तावदेव
विधेयं यत् प्रकारान्तरेणाप्राप्तम् । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति
न्यायादग्निहोत्रशब्दस्य च गुणविधित्वे यो गुणस्तेन विधेयः
स शास्त्रान्तरेण प्राप्तः कथमिति चेच्छृणु ।

यदि तावदग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीं समाश्रित्य
होमाधारत्वेन अग्निर्विधेय इत्युच्यते ततः यदाहवनीये
जुहोतीत्यनेनैव प्राप्तत्वाद्विधानार्थकम् । अथ अग्नये होत्र-
मस्मिन्निति चतुर्थीसमासमाश्रित्याग्निरूपा देवता अनेन सम-
र्प्यत इति चेन्न । शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात् । किं तच्छा-
स्त्रान्तरमिति चेत् । अत्र केचित् यदग्नये च प्रजापतये
च सायं जुहोतीति शास्त्रान्तरेण होमानुवादेनाग्निप्रजापत्यो-
र्विधानाच्च अग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकम् । न च उभय-
विधाने वाक्यभेदः । परस्परनिरपेक्षविधाने हि वाक्यभेदः
स्यात् । अग्नये जुहोति प्रजापतये जुहोतीति प्रत्येकं
विधिव्यापाराच्च शब्दश्रवणाच्च परस्परसापेक्षस्यैव पदद्वयस्य
ग्राह्यातान्वयान्न वाक्यभेदः । अतएव ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददा-
तीति वाक्यविहितदक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभ-
श्चाजाश्चावयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षि-
णैतिवाक्येन गवादीनां विधानं दशमोक्तं सङ्गच्छते । परस्परसा-

प्रेक्षाणां गवादीनां विधानेन वाक्यभेदाभावात् । अन्यथा दक्षि-
णानुवादेन अनेकेषां गवादीनां विधानं नैव सङ्गच्छते । इति
अग्निप्रजापत्योश्च देवतयोः सतोः समुच्चयो नतु समुच्चितयो-
र्देवतात्वपृथक्कारकविभक्तिश्रवणाच्च । कारकार्थस्य च विभक्त्य-
र्थेन अन्वयात् तस्य प्राधान्यात् । अतश्च न अग्निषोमादिव-
दग्निप्रजापत्योः देवतयोः देवतात्वमिति ।

अन्ये त्वाचार्या आहुः । अग्नये च प्रजापतये च सायं
जुहोतीति वाक्यं नाग्नेः प्रापकं होमानुवादेन प्रजापति-
मात्रविधानात् । न च विनिगमनाविरहादुभयविधानं युक्त-
मिति वाच्यम् । विधिना हि तदेव विधीयते यत् प्रका-
रान्तरेणाप्राप्तम् । तत्र यथा अनेन वचनेन सायंकालो न विधी-
यते सायं जुहोतीति वचनान्तरेण प्राप्तत्वात् तथा अग्निरपि
न विधीयते अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रवर्णादेव
प्राप्तत्वात् । मन्त्रवर्णस्यापि देवतासमर्पकत्वमस्येव । अतएव
उपांशुयागविष्णादीनां मान्त्रवर्णिकं देवतात्वमित्युक्तम् ।

नचैवं प्रजापतिदेवतयाग्नेर्दाधः स्यात् । चतुर्थ्या हि प्रजापतेः
देवतात्वमवगम्यते अग्नेस्तु मान्त्रवर्णिकम् । तत्र सास्य देवतेति
देवतात्वे तद्धितस्मरणवत् यद्यपि देवतात्वे चतुर्थीस्मरणं
नास्ति सम्प्रदाने चतुर्थीति सम्प्रदाने तस्याः स्मरणात् । तथापि
त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वं तावद्देवतात्वम् । तच्च सम्प्रदानस्वरूपा-
न्तर्गतम् । त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिगृहीतत्वस्य सम्प्र-
दानत्वात् । अतश्चतुर्थीतः सम्प्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रतीति-
रस्येव । मन्त्रवर्णात्तु न देवतात्वं प्रतीयते किन्तु अधिष्ठान-
मात्रम् । अतश्च मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बलः । यथाहुः—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।

देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परस्परम् ॥ इति ॥

अतश्च प्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधि-
ताग्ने बाधः स्यादिति चेत् ? सत्यं स्याद्बाधो यदि प्रजापतये
जुहोतीति केवलं प्रजापतिविधानं स्यात् विधीयमानस्तु प्रजा-
पतिर्मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधीयते
समुच्चितोभयविधानापेक्षया अन्यतः प्राप्तमग्निमनूय तत्समु-
च्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् । अतश्च न बाधकत्वं
निरपेक्षविधानाभावात् ।

यथा च त्वन्मतेऽग्निप्रजापत्योरिकहोमोद्देशेन विधानात्तुल्या-
र्थत्वेन विकल्पे प्रसक्त प्रजापतेर्न पाक्षिकमग्निबाधकत्वं समु-
च्चयविधानात् एवं मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चितप्रजाप-
तिविधानेऽपि न बाधकत्वमिति तुल्यम् । यत्तु अग्नेर्मन्त्रवर्णि-
कत्वे अग्निर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिथ्यालिङ्गमन्त्रवर्णवलात् सायं
होमस्य द्विदेवत्वत्वापत्तिरिति तन्न । अग्निसमुच्चितप्रजापति-
विधानवत् सूर्यसमुच्चितस्याविधानात्प्रबलचतुर्थीप्रमाणबोधि-
तेन प्रजापतिना मन्त्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात् । यत्त्वग्ने-
र्मन्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेर्यदग्नये च,
प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जु-
होति इति वाक्यद्वयं व्यर्थमिति तन्न । भवेद्वयं यदि प्रजा-
पतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात् । सायं होमे अग्निसमुच्चित-
प्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्योर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
मन्त्रवर्णप्राप्तसूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानं च विवक्षितम्, न
चैतदेकेन वाक्येन सिध्यति अतोऽर्थवद्वाक्यद्वयम् । यत्त्वग्नेर्मन्त्र-
वर्णिकत्वे मन्त्रवर्णस्याग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं
जुहोतीति वाक्येन सायं होमे विनियुक्तत्वात् । तत्रकाश्यस्या-
ग्नेरपि प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्रैव देवतात्वेऽवगते यदग्नये चेति
वाक्ये सायं शब्दो व्यर्थ इति । एवं यत्सूर्याय चेति वाक्ये प्रातः-

शब्दोऽपि व्यर्थ इति । किञ्च मन्त्रवर्णेन ज्योतिष्टगुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनाद्विशिष्टस्यैव देवतात्वापातश्च इति, तदपि न । होमानुवादेन देवताद्वयविधानेऽपि मन्त्रवर्णयोर्लिङ्गादेव प्राप्तिसम्भवात् तद्विध्यानर्थक्यात् । मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिपर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थं विधानेऽपि तद्विधिगतयोः सायंप्रातःशब्दयोरानर्थक्यं विधीयमानयोर्मन्त्रयोर्व्यवस्थयैव प्राप्तिसम्भवात् । तत्र काश्यपोर्देवतयोर्व्यवस्थितत्वात् । अनुवादत्वोक्तिस्तु उभयत्र तुल्या इति मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि अग्नेः केवलस्यैव देवतात्वं न गुणविशिष्टस्य । यदग्नये चेति वाक्येऽग्नेः पूर्वाहुतिरित्यत्र च केवलस्यैव अग्नेः सङ्कीर्तनात् केवलस्यैव देवतात्वावगतेः । यथा ह्युपांशुयागे विष्णादेर्मन्त्रवर्णिकत्वेऽपि न गुणविशिष्टस्य देवतात्वं विष्णुरुपांशुर्यष्टव्य इत्यर्थवादे केवलस्यैव सङ्कीर्तनात् तद्वदिति । अतश्च मान्त्रवर्णिकत्वे दोषाभावाद्देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेः । अन्यतः प्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवात्र विधीयते होमानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । न च चकारश्रवणान्न वाक्यभेद इति वाच्यम् ? चकारार्थो हि समुच्चयः । तच्च समुच्चयं यदि चकारः प्राधान्येन ब्रूयात् तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसङ्गाहकत्वादारुण्याद्विशिष्टक्रयविधान इव कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्याभेदो न भवेत् । न च चकारः समुच्चयं प्रधान्येन ब्रूते परोपमसर्जनत्वेनैवाभिधानात् । अतएव दशमे भाष्यकारैश्चकारस्य समुच्चयशब्दाद्वैलक्षण्यं प्रतिपादितम् । समुच्चयशब्दो हि तं प्राधान्येन ब्रूते न चकारः । यदि प्राधान्येन ब्रूयात् तदा तत्प्रतिपन्नः समुच्चयः क्रियागुणैः सख्यध्येत । समुच्चयः शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत् शोभनश्च द्रष्टव्य इति प्रयोगः स्यात् । समुच्चयशब्दश्चकारस्य प्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे ध्रुवखादिरयोः

समुच्चय इतिवत् धवखदिरयोश्चेत्यपि प्रयोगः स्यादिति ।
 अतश्चकारः समुच्चयं न प्राधान्येन ब्रूते येन प्रधानस्यैव एकस्य
 विधानान्न वाक्यभेदो भवेत् । किन्तु कारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव स
 तं ब्रूते । समुच्चितावग्निप्रजापती इति प्रधानद्वयविधाने च
 वाक्यभेदः स्यादेव । यथा ग्रहोद्देशेन सम्मार्गेकत्वविधाने यद्यपि
 चकारसमुच्चयं प्राधान्येन ब्रूयात् तथापि तस्य कारक-
 द्वयं प्रति प्राधान्यमनुपपन्नम् । विभक्त्यभिहितस्य कारकद्वयस्य
 क्रियोपसर्जनत्वेन समुच्चयोपसर्जनाभावात् । कृदन्तादिशब्दै-
 रुपस्थितं हि कारकं क्रियातोऽन्येन सम्बध्यते । कारकसमुच्चयः
 कारणसमुच्चय इति विभक्त्यभिहितं क्रिययैव कारकाणां
 तथैवान्वयात् । अतश्चकारिण उच्यमानः स कारकोपसर्जनत्वे-
 नैवोच्यते कारकद्वयं न च प्रधानं एकोद्देशेन च प्रधानद्वय-
 विधाने वाक्यभेद एव । यथाहुः “अनेकपदसम्बद्धं यद्येकमपि
 कारकम् । तथापि तदनावृत्तैः प्रत्ययैर्न विधीयते ॥” इति । यच्च
 यथा दक्षिणानुवादेन गवादीनामनेकेषां विधानेन वाक्यभेद-
 स्तथा कारकद्वयविधानेऽपीति तन्न । न हि गौश्चाश्वश्चेत्यस्मिन्
 वाक्ये दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयन्ते । उक्तरीत्या वाक्य-
 भेदापत्तेः चकारश्रवणेन कथञ्चित् तत्परिहारेऽपि गवादीनाम-
 नेकेषां द्वादशशतसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद एव । आध्वर्य-
 वशाखायां गोश्चेत्यादेः तस्य द्वादशशतमित्यन्तस्य सहश्रुत-
 त्वेन वाक्येकवाक्यत्वमित्युक्तं दशमे । अतोऽनेन वाक्येनोभय-
 विशिष्टा दक्षिणा विधीयते विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेदः ।
 अतएव पार्थसारथिमिश्रैर्दशमे तत्र तत्र सोभयविशिष्टा विधी-
 यते अनेकगवाद्यात्मिकैका दक्षिणा विधीयते इति चोक्तम् ।
 न चैवं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातौत्यस्यानर्थक्यं तस्यानुवाद-
 त्वात् । ऋत्विक्सम्बन्धपरत्वाद्वा दक्षिणाशब्दसामर्थ्यादि

ऋत्विजाञ्चमसाध्वर्यादौनाञ्च तत्सम्बन्धः स्यात् । एत-
द्वाक्यसत्त्वे च न भवति । ऋत्विक्-शब्दस्य ब्रह्मादिगतऋतुगत-
यजननिमित्तत्वेन चमसाध्वर्याणां ऋत्विक्ताभावस्य तृतीये
उक्तत्वात् । अतश्च गौश्चाश्वेत्यस्मिन् वाक्ये विशिष्टविधा-
नान्न वाक्यभेदः । यदग्नेये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति तु
न विशिष्टविधानं होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् ।
अतश्च होमानुवादेन समुच्चितोभयविधाने वाक्यभेदाङ्गीरवापत्तेश्च
नानेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते । किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्त-
मग्निमनूय तत्समुचितः प्रजापतिर्होमोद्देशेन विधीयते ।
अतश्च नेदमग्नेः प्रापकं किन्तु मन्त्रवर्ण एव अतश्च तेनाग्नेः प्राप्त-
त्वान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमपेकं किं तर्हि नामधेयमेव । तत्
सिद्धमेतत्प्रत्यक्षास्त्वादग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति ।
एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधाः समिधोऽग्नये आज्य-
स्य व्यन्वित्यादिमन्त्रवर्णभ्यः प्राप्तत्वात्समिधो यजतीत्यादिषु
समिधादिशब्दस्तत्प्रत्यक्षास्त्वात् कर्मनामधेयम् ।

यथाहुः “विधिस्तितगुणप्रापि शास्त्रमन्यद्यतस्त्वह । तस्मा-
त्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यत” इति दिक् । श्येनेनाभ-
चरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्
तेन व्यपदेश उपमानं तदन्यथानुपपत्तेरिति यावत् ।

तथाहि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति तद् यदि अत्र श्येनो
विधेयः स्यात्तदार्थवादैस्तस्यैव स्तुतिः कार्या । न च यथा वै
श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विपत्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्य-
नेन तत्रत्येनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं शक्यः । श्येनोपमानेनार्था-
न्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात् । न च श्येनोपमानेन स एव स्तोतुं
शक्यते । उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । यदा तु
श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदार्थवादेन श्येनोपमानेन

तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दस्य तद्व्यपदेशाद्याग-
नामधेयत्वम् । तत्सिद्धं निमित्तचतुष्टयान्नामधेयत्वम् ।

उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं नामधेयत्वे निमित्त-
मिति केचिदाहुः वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्मना-
मधेयत्वमुत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वात् । उक्तमत्वर्थलक्षणादिप्र-
कारचतुष्टयासम्भवात् । न तावन्मत्वर्थलक्षणाभयान्नामधेयत्वं
वक्तुं युक्तम् । वैश्वदेवेनेति तद्वितेनैव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् ।
सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे हि तद्वितस्मरणम् । तत्रास्य शब्दस्य तादृ-
तान्तर्गतस्य यद्यपि सूक्तहविषोरिति स्मृतेः सूक्ते हविषि वा
मुख्यत्वमवगतम् तथापि सर्वनाम्नामुपस्थितवाचित्वात् सूक्त-
हविषोश्चात्रानुपस्थितत्वाद् यजेतेत्युपस्थितं यागमेवास्यशब्दो-
ऽभिधत्त इति न यागे मत्वर्थलक्षणा । विश्वेदेवरूपैकदेवता-
विधानाच्च न वाक्यभेदः नापि तदग्रव्यशास्त्रान्नामत्वं यत्र हि
विधिक्षितो गुणोऽन्यतः प्राप्तस्तत्र तदग्रव्यशास्त्रान्नामत्वम् । यथा-
ग्निहोत्रशब्दे । अत्र चाग्नेयादयोऽष्टौ यागाः प्रकृताः तत्रामि-
क्षायागे यद्यपि विश्वेदेवाः प्राप्ता वैश्वदेव्यामिक्षेति तथापि
सप्तसु तेषु तेषामप्राप्तत्वाद् वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधानेन
तदग्रव्यशास्त्रन्यायेन तद्वशान्नामत्वं स्यात् । न चामिक्षायाग-
स्यैवैतन्नामेति वाच्यम् ? वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः ।
न च वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे स एव यागोऽन-
नानूद्यत इति वाच्यम् ? न च तदनुवादे नास्ति किञ्चित्
कृत्यम् । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति विधोयमानस्य प्राची-
नप्रवणदेशस्य विनाशे तद्वाक्यम् । आमिक्षायाग एव सस्वन्यो-
पपत्तेः विश्वेदेवसस्वन्यात् तस्य आग्नेयाद्यशेषप्रकृतयागना-
मधेयत्वे तु न वैश्वदेवेनेति वाक्यानर्थक्यम् ।

तदा ह्यनेनाष्टौ यागा अनूद्यन्ते । अनुवादेन चैकप्रतीत्या

रूढत्वात्समुदितानामष्टानामपि वैश्वदेवशब्दो नामधेयं सिध्यति । एवञ्च प्राचीनप्रवर्णे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्देनाष्टौ यागाननूय प्राचीनप्रवर्णविधानं तत्र सिद्धं भवति । तद्वाक्यसत्त्वे अनेन वाक्येनामिच्छायाग एव प्राचीनप्रवर्णदेशसम्बन्धः स्यात् । अतश्चाष्टसु यागेषु प्राचीनप्रवर्णदेशसम्बन्ध एवैतद्वाक्यप्रयोजनम् । एवञ्च वैश्वदेवशब्दोऽष्टानां नामधेयम् । न च तत्र तत्प्रख्यशास्त्रं निमित्तं सम्भवति । सप्तसु वैश्वदेवादिषु प्राप्तेः । अतो न वैश्वदेवशब्दस्य तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वमिति । नापि तद्व्यपदेशात् तादृशस्य व्यपदेशस्यानुपलब्धात् ।

अतश्च वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे उक्तप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वादुत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वमेव निमित्तम् । तथा हि वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र न तावदप्रकृतकर्मानुवादेन देवताविधानं सम्भवति तेषामत्रानुपस्थितेः । नापि देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं सम्भवति गौरवापत्तेः । अष्टौ हवोषीति अनन्यगतिकलिङ्गावरोधात् । अतोऽनेन वाक्येन प्रकृतकर्मानुवादेन देवता विधीयत इति वक्तव्यम् । तत्रामिच्छायागे विश्वेदेवप्राप्तेः सप्तसु यागेषु अनेन वाक्येन विश्वेदेवा विधीयन्ते इति वक्तव्यम् । न च तत्सम्भवति तेषामुत्पत्तिशिष्टान्यायवरोधात् । आकाङ्क्षया हि सम्बन्धो भवति आग्नेयादियागानां हि देवताकाङ्क्षा उत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वेदेवविधानं युक्तम् ।

अतश्चोत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वाद्द्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति । यथाहुः, “गुणान्तरावरूढत्वान्नवकाशो गुणोऽपरः । विकल्पोऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते ।” अन्ये त्वाचार्या आहुः । यः शब्दो यत्र कर्मणि यद्गुणसम्बन्धं बोधयति स चेत्सम्बन्धः शास्त्रान्तरप्रतिपन्नस्तदा तस्य शब्दस्य तन्नामधेयत्वं

तत्प्रत्यक्षशास्त्रत्वात् । तच्च शास्त्रान्तरं विधिर्वार्थवादो वेति अत्र नादरः । तत्राग्निहोत्रशब्देऽग्निसम्बन्धबोधकं शास्त्रान्तरं विधिरिव । वैश्वदेवशब्दश्च विश्वेदेवसम्बन्धं कर्मणि बोधयति विश्वेदेवसम्बन्धश्चाष्टसु यागेषु यत् विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादादवगतः न च विधिरिव तत्प्रत्यक्षशास्त्रं नार्थवाद इत्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।

अतएव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दस्तानि वा एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादावगतं ज्योतिःसम्बन्धं निमित्तीकृत्य सोमयागे प्रवर्तमानस्तत्प्रत्यक्षशास्त्रान्नामधेयं भवति । एवं प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यं पञ्चमप्रकारकल्पने प्रमाणाभावात् ।

अतएव वैश्वदेवाधिकरणे वार्त्तिककारैरेवमुपसंहृतम् । तत्प्रत्यक्षतयैव सर्वेषां नामधेयत्वमिति यच्चोत्पत्तिशिष्टगुणवत्तोयस्त्वमुक्तम् तद्गुणविध्यसम्भवे युक्त्याभ्युच्चयमात्रम् । तस्मिन् तत्प्रत्यक्षशास्त्राद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति ।

ननु पशुस्तोमाधिकरणे ऐन्द्रवायवं गृह्णाति इत्यादौ न यजिकल्पनं सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षयजिष्युतेरित्युक्तम् । तेन न्यायेन वैश्वदेव्यामिद्वेत्यत्रापि यजिकल्पनं नास्ति । वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र यजिष्युतेः । एवञ्च अनेन वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधानमस्ति । तस्य च द्रव्याकाङ्क्षया वैश्वदेव्यामिद्वेति द्रव्यविधानमस्ति । एवञ्च न वाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वं नाप्यष्टौ हवींषीति अनन्यगतिकलिङ्गविरोधो भवेदिति चेत् ? मैवम् । वैश्वदेव्यामिद्वेत्यत्र यज्यकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयते इति वक्तव्यम् । विश्वेदेवानुवादेन विधाने द्रव्यस्य देवताङ्गत्वमेव स्यान्न यागाङ्गत्वम् । किञ्च वैश्वदेवीशब्दो देवतातद्धितत्वादामिक्षां तत्त्वेन ब्रूते इत्युक्तम् । तत्र विश्वेदेवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्व-

देवौशब्दे नैव कर्त्तव्यं पदश्रुतेः । यथा भावनायां करणसमर्पणं
धातुनैव क्रियते पदश्रुतेर्नतूपपदेनेत्युक्तं भावार्थाधिकरणे तद्वत् ।
तत्र च वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्त इतिवत् एकप्रसरताविरोधः ।
अतो यागानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वैश्वदेव्यामिच्छेत्यत्र यजि-
कल्पनं तावदवश्यं कर्त्तव्यम् । अतश्च पशुसोमाधिकरणन्याय-
वैषम्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातौत्यत्र देवताविशिष्टग्रहणविधानेन
यज्यकल्पनात् । यजिकल्पने च वैश्वदेव्यामिच्छेत्यत्रैव द्रव्यदेवता-
विशिष्टकर्मविधानं युक्तं रूपद्वयश्रवणात् । एवञ्चाग्नेयोष्टाक-
पालः सौम्यः चरुरित्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिच्छेत्यस्य वाक्यस्य
प्रायः पाठो रक्षितो भवति । अन्यथा हि तेषु सर्वेषु द्रव्यदेवता-
सम्बन्धकल्पितयागविधानम् अत्र च द्रव्यमात्रविधानमिति वैरूप्यं
प्रसज्येत । किञ्च वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य देवतासम-
र्पकत्वे यद्विश्वे देवाः समयजन्त वैश्वदेवस्य तद्वैश्वदेवत्वमित्ये-
तस्यार्थवादस्यात्यन्तमेव निरालम्बनत्वं स्यात् । यत एतदर्थवादा-
द्धि वैश्वदेवकर्त्तृकत्वे कर्मणि प्रवृत्त इति ज्ञायते तद्देवतासमर्प-
कत्वे विरुध्यते । किञ्च वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे
आमिक्षाया नोत्पत्तिशिष्टत्वम् ।

तथाच तथा न वाजिनं बाधितुं शक्यते इत्युभयोरपि
आमिक्षावाजिनयोरेकयागाङ्गत्वं स्यात् । तथाच विकल्पः
स चाष्टदोषदुष्ट इति । तस्माद्वैश्वदेव्यामिच्छेत्यत्रैव यागविधानम्
इतरस्य त्वनुवादत्वम् अनुवादत्वे च यथा नानर्थक्यं तथोक्त-
मित्यास्तां तत् । तत्सिद्धं वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य शब्दस्य
कर्मनामधेयत्वम् । तदेवं निरूपितं मत्वर्थलक्षणादिप्रकार-
चतुष्टयनिरूपणेन नामधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । अनर्थ-
हेतुकर्मणः सकाशात् पुरुषस्य निवृत्तिकारणत्वेन निषेधानां
पुरुषार्थानुबन्धित्वम् ॥

तथाहि । एकपक्षस्यानुष्ठाने द्वितीयपक्षवाक्यस्य सतोऽपि प्रवर्त्तकत्वस्यानादरः द्वितीयपक्षस्यानुष्ठाने तद्वाक्यस्यानादृत-
प्रवर्त्तकत्वादनादरः पूर्ववाक्यस्यानुष्ठाने द्वितीयपक्षवाक्यस्य सतोऽपि प्रवर्त्तकत्वस्यानादरः द्वितीयपक्षस्यानुष्ठाने तद्वा-
क्यस्य द्वितीयपक्षसमयेऽनादृतप्रवर्त्तकत्वस्यानादरः पूर्ववाक्य-
स्यादृतप्रवर्त्तकत्वपरित्यागः पुनरपि प्रथमपक्षस्यानुष्ठाने तद्वाक्यस्य द्वितीयपक्षसमयेऽनादृतप्रवर्त्तकत्वस्यानादर इति-
वाक्यगाश्चत्वारः । अर्थोऽपि एकैकपक्षानुष्ठाने प्रमितस्थ-
ज्यते कश्चिदनादृत्य पश्चादाद्रियत इत्यर्थविषयाश्चत्वारो न्याय-
निधावुक्ताः इति टिप्पणं तथाहीत्यस्य ।

तथा हि यथा विधयः प्रेरणामभिदधतेः स्वप्रवर्त्तकत्वं-
निर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेः श्रेयःसाधनत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं
तत्र प्रवर्त्तयन्ति । एवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यादयो निषेधा
अपि निवर्त्तनामभिदधतः स्वनिवर्त्तकत्वंनिर्वाहार्थं निषेध्य-
कलञ्जभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं ततो निवर्त्तयन्ति ।
ननु कथं निषेधानां निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वं यावता न भक्षयेन्न
हन्तव्य इत्येवमादौ अव्यवधानेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थत्वेना-
न्वये धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते । ततश्च
यजेतेत्यादौ यागकर्त्तव्यता वाक्यार्थः एवं निषेधेषु तत्तद्वात्वर्थ-
वर्जनकर्त्तव्यता वाक्यार्थो न निवर्त्तनेति चेत् । मैवम् ; अव्य-
वधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेना-
न्वयायोगात् । नह्यन्योपसर्जनमन्वेनान्वेति । राजपुरुषमान-
येत्यत्र न हि राज्ञ आनयनान्वयित्वम् ।

ततश्चाव्यवधानेऽपि नञर्थस्य न धात्वर्थेनान्वयः आरुण्य-
स्यैकहायिन्या नापि कलिङ्गादिपदार्थेऽन्वयः । तेषामपि
कारकोपसर्जनत्वेन भिन्नपदस्य नञर्थेनान्वयायोगात् । एक-

हायन्या इवारुण्येन अतश्चान्येनान्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन सम्बध्यते तस्य प्राधान्यात् । क्रयभावनयेवारुण्यादीनि । तत्रापि नाख्यातांशवाच्यार्थाभावनया । तस्या अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात् । अतो लिङ्त्वांशेन नञ् सम्बध्यते तस्य सर्वापेक्षया प्राधान्यात् । नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसम्बन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम् । नास्तीत्यत्र हि अस्तीतिसत्त्वशब्देन सम्बध्यमानो नञ् सत्त्वप्रतिपक्षम् असत्त्वं गमयति । तदिह लिङ्गर्थस्तावत्प्रवर्त्तना । अतस्तेन सम्बध्यमानो नञ्प्रवर्त्तनाप्रतिपक्षं निवर्त्तनां गमयति । विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयतीतिवन्निषेधवाक्यश्रवणेऽयं मां निवर्त्तयतीतिनिवृत्त्यनुकूलव्यापारनिवर्त्तनायाः प्रतीतिरनुभवसिद्धा । अतश्च सर्वत्र निषेधेषु निवर्त्तनैव वाक्यार्थः । एवञ्च विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वं सिद्धं भवति । हननादिवर्जनकर्त्तव्यतावाक्यार्थपक्षे तु कर्त्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात् तयोरेकार्थत्वं स्यात् तच्च न युक्तम् ।

यथाहुः, “अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः । दृश्यते सादृगेवेदं विधानप्रतिषेधयो”रिति । तथा फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिवोधकभेदतः । पञ्चधात्यन्तभिन्नत्वाद्भेदो विधिनिषेधयो”रिति । यन्मते दृष्टसाधनत्वं लिङ्गर्थस्तन्मते लिङ्गसंसृष्टो नञ् दृष्टसाधनत्वप्रतिपक्षमनिष्टसाधनत्वं गमयति सर्वथापि तु नञः प्राधान्यात्प्रत्ययेनान्वयः । यदा तु तदन्वये किञ्चिद्बाधकं तदा अगत्या धात्वर्थेनान्वयः । तच्च बाधकं द्विविधं तस्य व्रतमिति उपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च । अनेन च बाधकद्वयेन नञ्युक्तेषु केषुचिद्वाक्येषु पर्युदासाश्रयणं भवति । तदभावे निषेध एव “पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् । प्रतिषेधः स विज्ञेयो क्रियया सह यत्र नञ् ।” तत्र नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ पर्युदासाश्रयणं तस्य व्रतमित्युपक्रमात् ।

तथा हि व्रतशब्देन कर्त्तव्योऽर्थ उच्यते । अतश्च स्नात-
कस्य कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् किं तत्कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामग्रे नेचे-
तोद्यन्तमादित्यमित्यादौ कर्त्तव्य एवार्थो वक्तव्य आकाङ्क्षिता-
भिधानात् । अर्थान्तरोक्तौ च पूर्ववाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनाप्रा-
माण्याप्रसङ्गात् । न हि कर्त्तव्यार्थस्य वक्तव्यत्वेनोपक्रमेऽग्रे च
तदनभिधाने पूर्ववाक्यस्य साकाङ्क्षत्वे न प्रामाण्यं भवति । न च
साकाङ्क्षस्य प्रामाण्यं गौरवः पुरुष इत्यादावपि प्रसङ्गात् । किञ्च
नेचेतेत्यस्योपक्रमेण प्रतीयमाना एकवाक्यता च न स्यात् ।
अर्थान्तरोक्तेः अतश्चास्मिन् वाक्ये कश्चन कर्त्तव्य एवार्थो वक्तव्यः ।
तदुक्तौ च न नञः प्रत्ययेन सम्बन्धो घटते । तत्सम्बन्धे कर्त्तव्या-
र्थोक्तेरनुपपत्तेः प्रत्ययाच्चावतारितो नञ् धातुना सम्बध्यते तत्स-
म्बन्ध च न नञः प्रतिषेधकत्वं विधायकसम्बन्धेनैव तस्य प्रति-
षेधकत्वस्य विधायकत्वप्रतिपक्षत्वात् । नामधातुयोगी तु न
नञः प्रतिषेधकत्वं तयोरभिधायकत्वात् । यथाहुः, “नामधात्वर्थ-
योगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्र-
विरोधिना”विति । अतश्च नेचेतेत्यत्र नञो धातुयोगान्न-
जिज्ञित्तिभ्यां ईक्षणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते ।

ननु तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् इति सत्यपि स्मरणे नञः
स्वसंस्पृष्टाभाव एव शक्तिः लाघवात् न तदन्यतद्विरुद्धत्वयोः ।
तयोरभावघटितत्वेन गौरवात् । अनेकार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात्
अतो नञो धातुयोगी धात्वर्थाभावबोधकत्वमेव न तु तद्विरुद्धा-
र्थबोधकत्वमिति चेत्तत्त्वं नञोऽभाव एव शक्तिः स्मरणं तु प्रती-
त्यभिप्रायम् । नामधात्वर्थयोगीत्यपि प्रतीत्यभिप्रायं तथापि
नेचेतेत्यत्र प्रत्ययस्य नञा सम्बन्धात् । तेन तावत्कश्चिदर्थो
विधेयः तत्र न तावद्वात्वर्थोविधातुं शक्यते नञा तदभाववाध-
नात् । नापि तदभावो विधातुं शक्यते अभावस्याविधेयत्वात् ।

अतश्च नञीदितिभ्यां विधानयोग्यः कश्चनेक्षणविरोधी अर्थो
लक्षण्या प्रतिपाद्यते । स चेक्षणविरोधी लक्ष्यमाणः पदार्थो नञे-
दित्यनोक्षणसङ्कल्पः तस्येक्षणविरोधित्वात् । सत्यपि पदार्थान्तर-
स्येक्षणविरोधित्वे सर्वक्रियाविनाभूतत्वेन सङ्कल्पस्यैव लक्षणा
स एव नञेतेत्यत्र कर्त्तव्यतया विधीयते । अनीक्षणसङ्कल्पेन
भावयेदिति । भाव्याकाङ्क्षायाञ्च एतावता हैनसा वियुक्तो भव-
तीति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतया सम्बध्यते । एवं
चात्र पापक्षयाथ सङ्कल्पस्य कर्त्तव्यतया विधानात्तस्य व्रतमि-
त्यनेनैकवाक्यता सिद्धा भवति । तत्सिद्धं नञेतेत्यत्र तस्य व्रत-
मित्युपक्रमात् पर्युदासाश्रयणमिति । नानुयाजेषु ये यजा-
महं करोतीत्यत्र विकल्पप्रसक्त्या तदाश्रयणम् । तथाहि यद्यत्र
प्रधानसम्बन्धलोभान्नजः प्रत्ययसम्बन्धः स्वीक्रियेत तथा सत्य-
नेन वाक्येनानुयाजेषु ये यजामहः प्रतिषिध्यत इति वक्तव्यम् ।
अनुयाजेषु ये यजामहं न कुर्यादिति । न च तत्र तस्य प्रति-
षेधः प्राप्तिं विना सम्भवति प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य । अत-
एव नान्तरीक्षे न दिवीत्यस्य न प्रतिषेधकत्वम् अन्तरीक्षे च-
यनाप्राप्तेः । अतएव ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य नित्यवद्धनन-
निवर्त्तकत्वं न स्यात् सर्वो हि पुरुषः कदाचिद्धननादौ प्रवर्त्तते
कदाचिद्रागाद्यभावेन प्रवर्त्तते । तत्र यदि निषेधस्य प्राप्ति-
सापेक्षत्वं न स्यात् । तदा रागाविरोधाय हननादावप्रवृत्तं
प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तौ रागादिना हननादौ प्रवृत्तेन
पुंसा न ततो निवर्त्तितव्यम् । प्राप्तिसापेक्षत्वे तु स्वयमप्रवृत्तं
प्रति प्रसक्त्यभावेन निषेधशास्त्राप्रवृत्तेः । रागादिना प्रवृत्तं
प्रत्येव भ्रान्तिनिमित्तरागबाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेः युक्ता प्रवृ-
त्तस्य ततो निवृत्तिः । अतश्च ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य निषेधस्य
निवृत्तिनियमबोधकत्वम् । ब्रीह्रीनवन्द्यादित्यस्येवावघात-

नियमबोधकत्वं यथा खलु व्रीहीनवहन्यादिति शास्त्रं वैतु-
थार्थम् अवघाते ह्यप्रवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्त्तते वैयर्थ्यात्
किन्तु दलनादी प्रवृत्तं प्रति एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात्
स्वयं निवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्त्तते वैयर्थ्यात् किन्तु हनने
प्रवृत्तं पुरुषं प्रति कर्त्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधात् यत् कर्त्तव्यं
तन्नेति । अतश्च प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधानाम् अनुयाजेषु ये
यजामहं प्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या । सा न तावद्धननादा-
विव रागतः सम्भवति । अतो यजतिषु ये यजामहं करोतीति
शास्त्रात् सा वक्तव्या । शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ।
शास्त्रेण भ्रान्तिनिमित्तरागस्येव शास्त्रान्तरस्यात्यन्तबाधा-
योगात् । न च पदशास्त्रेण आहवनीयशास्त्रस्यैव नानुयाजेष्विति
विशेषशास्त्रेण यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्य-
शास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् ।

शास्त्रयोर्हि तत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्परनिरपेक्षता ।
न हि पदशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति ।
निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु ये यजामहं करोतीति विधे-
रस्ति अपेक्षा । एवञ्च निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वे न प्राबल्य-
वत् विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यमस्तीति न निषे-
धेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः
स्यात् । स च न युक्तः, विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं
भवति । नहि अनुयाजेषु ये यजामहकरणे नानुयाजेष्वत्यस्य
प्रामाण्यं सम्भवति । व्रीह्यनुष्ठानसमय इव यवशास्त्रस्य द्विरदृष्ट-
कल्पना च स्यात् । विधेर्हि एवं ज्ञायते यत् अनुयाजेषु ये
यजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति । निषेधाच्च तद-
करणादिति ज्ञायते । अनृतवदनाकरणादिव दर्शपूर्णमासयोः
कश्चिदुपकारः क्रियत इति । स चोपकारोऽदृष्टरूप इति

द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गः । अतश्च विकल्पो न युक्तः । प्रतिषेधा-
श्रयणे च तदापत्तेर्न तदाश्रयणं किन्तु नञः अनुयाजशब्देन
सम्बन्धमाश्रित्य पर्युदास आश्रीयते । नञनुयाजशब्दाभ्यामनु-
याजव्यतिरिक्तलक्षणात् अनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजामहं करो-
तीति । अत्र च वाक्ये ये यजामहः कर्त्तव्यतया न विधीयते ।

यजतिषु ये यजामहं करोतीत्यनेनैव विहितत्वात् ।
किन्तु सामान्यशास्त्रविहितये यजामहानुवादेन तस्यानुयाज-
व्यतिरिक्तविषयता विधीयते । यद् यजतिषु ये यजामहं
करोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति । एवं सामान्यशास्त्रस्य विशे-
षापेक्षिणः नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणा-
दनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजामहः कर्त्तव्यतया प्राप्तः । अनुयाजेषु
स न कर्त्तव्यतया प्राप्तो न वा प्रतिषिद्ध इति न विकल्पः ।
लक्षणया चानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणान्नानुयाजेष्विति
वाक्यस्य नाप्रामाण्यम् । अतश्च पर्युदासाश्रयणेन किञ्चि-
द्वाधकम् । तस्मिन् नानुयाजेष्विति वाक्ये विकल्पभयात् पर्यु-
दासाश्रयणमिति । ननु पर्युदासश्रयणे यजतिषु ये यजामहं
करोतीति शास्त्रेण यागसामान्ये प्राप्तस्य ये यजामहस्य नानु-
याजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्ते सङ्कोचनात् पर्युदासस्योप-
संहारादभेदः स्यादिति ।

उपसंहारे हि सामान्यप्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचो भवति ।
यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं
चतुर्धाकरणम् । आग्नेयं चतुर्धा करोतीति अनेन सङ्कोच्यते
इति चेत् ? न । तन्मात्रसङ्कोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमात्र-
सङ्कोचार्थत्वात् पर्युदासश्चेति केचित् ।

अन्ये तु उपसंहारी नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे सङ्को-
चनरूपो व्यापारविशेषो विधेः पर्युदासः । पर्युदासस्य स

विज्ञेयो यतोत्तरपदे न नञ् इत्यभियुक्तोक्त्या प्रत्ययातिरिक्तेन
धातुना वा नाम्ना वा नञः सम्बन्धः पर्युदासः । अतः अनयो-
स्तावत् स्वरूपतः स्पष्ट एव भेदः । एवं सति अभेदः आशङ्क्यते
यदि यत्र पर्युदासस्तत्रावश्यमुपसंहारः स्यात् । न चैतदस्ति ।
नेचेतोद्यन्ततमित्यादौ सत्यपि तस्मिन्नुपसंहाराभावात् ।

न हि तत्राग्नेये चतुर्द्धाकरणमिव सामान्ये प्राप्तं किञ्चि-
द्विशेषे सङ्कोच्यते । पापक्षयोद्देशेनानौक्षणसङ्कल्पमात्रविधा-
नात् । प्रकृतोदाहरणे तु यजिसामान्ये प्राप्तस्य ये यजामह-
स्यानुयाजव्यतिरिक्ते सङ्कोचनाद्यजिविधेरुपसंहारविधित्वं
भवति नैतावता किञ्चिद्विरुध्यते । विध्यभावे हि कथं विधि-
कार्यमुपसंहारः पर्युदासेन क्रियत इति भवति विरोधः
नचात्र विधिर्नास्ति नजोऽनुयाजपदसम्बन्धेन विधेर्विधायकत्व-
स्याव्याघातात् ।

अत्र हि पर्युदासोऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पकः, आग्नेय-
पदवत् । उपसंहारकस्तु विधिरेव । नचात्र तन्मात्रसङ्कोचा-
भावान्नोपसंहार इति वाच्यम् । तन्मात्रसङ्कोच इति कोऽर्थः ?
आग्नेयमात्रे सङ्कोचो वा ? सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे सङ्कोचो
वा ? आद्येऽनारभ्याधीतसाप्तदशस्य मितविन्दादिप्रकरणस्थेन
वाक्ये नोपसंहारो न स्यात् । आग्नेये सङ्कोचाभावात् ।
द्वितीये चतुर्द्धाकरणस्य पुरोडाशमात्रे प्राप्तस्याग्नेये सङ्कोच-
वत् । अनुयाजाननुयाजसाधारण्येन प्राप्तस्यानुयाजेषु सङ्को-
चादुपसंहारः स्यादेव । एतावांस्तु विशेषः । आग्नेयादिवाक्येषु
आग्नेयादयो विशेषाः स्वपदोपस्थापकाः प्रकृते तु पर्युदासे
न तस्योपस्थितिरिति । उपसंहारन्यायस्त्वविशिष्ट एव । यच्च
तदन्यमात्रसङ्कोचनार्थत्वात् पर्युदासस्येति तन्न । नेचेतेत्यत्र
सत्यपि पर्युदासे सङ्कोचाभावात् । नह्यत्र सामान्ये प्राप्तं

तदन्यमात्रे सङ्कोच्यते । सङ्कल्पमात्रविधानादित्युक्तमित्यास्तां तावत् । तत्सिद्धं नानुयाजेष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासा-
श्रयणमिति । यत्र तु स आश्रयितुं न शक्यते । तत्र तत्र-
सक्तावपि निषेध आश्रीयते ।

यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र ह्यतिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति शास्त्रप्राप्तमिति रात्रे षोडशिग्रहणं प्रतिषिध्यत इति
विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासो नाश्रीयते
अशक्यत्वात् ।

यदि ह्यत्र नञः षोडशिपदेन सम्बन्धः स्वीक्रियेत तदा
अतिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात् । तत्र
चातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधः । एत
एवातिरात्रपदेन नञः सङ्कोचेऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति
प्रत्यक्षविधिविरोधात् । अतश्चात्र पर्युदासस्यानुपपत्तेर्निषेध एव
स्वीक्रियते । विकल्पोऽपि स्वीक्रियते अनन्यगतेः । अतश्चैतत्सिद्धं
यत्र तस्य व्रतमित्याद्युपक्रमः । विकल्पप्रसक्तिश्च नास्ति तत्र
प्रतिषेधो यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति । यत्र वा विकल्प-
प्रसक्तावपि पर्युदासो आश्रयितुं न शक्यते तत्र प्रति-
षेधः यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति । एतावांस्तु
विशेषः यत्र विशेषः यत्र विकल्पापादकः प्रतिषेधः तत्र प्रति-
षिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम् । उभयोरपि विधिनिषेधयोः क्रत्व-
र्थत्वात् । यत्र तु न विकल्पः प्रसज्यते प्राप्तश्च रागतः प्रतिषेधश्च
पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् । यथा कलञ्जभक्ष-
णस्य । दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिषु तु दानहोमादी-
नां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्वर्थत्वेन च प्रति-
षेधात्तुल्यार्थत्वाभावेन विकल्पप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहे-
तुत्वम् । रागतः प्राप्त्यभावात् । रागतः प्राप्तस्यापि क्रत्वर्थ-

त्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् क्रतोर्वैगुण्येनानर्थहेतुत्वापत्तिः ।
यथा स्वस्त्युपगमनादिप्रतिषेधे रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन
प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति दिक् । तस्मिन्
निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषा-
र्थानुबन्धित्वम् ।

प्रकृतमनुसरामः तदेवं यथाविध्यादीनामध्ययनविध्यु-
पात्तानां नानर्थक्यम् एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थ-
क्यानुपपत्तेः स्वार्थे प्रतिपादने च प्रयोजनाभावात् लक्षण्या
प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यम् । ते चार्थवादा द्विविधा विधि-
शेषा निषेधशेषाश्च । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधिशेषाणां
वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतादीनामर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतयाऽ-
र्थवत्त्वम् । वह्निषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधशेषाणां सोऽ-
रोदीत् इत्यादीनामर्थवादानां निषेध्यनिन्दकतयेति । अतश्च
लक्षण्या प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च स्वसन्निधिपठितविधिनिषेधा-
पेक्षितत्वात् स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमलभमानैरर्थवादैर्बोध्यते ।
तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेन सम्बध्यते ।
परमप्रकृतमनुसरामः तस्मिन् वक्ष्यमाणार्थभावनाभाव्यकालि-
ङ्गादिज्ञानकरणिका प्राशस्त्यज्ञानेति कर्तव्यताका शाब्दीभाव-
ना लिङ्त्वांशेनोच्यते इति । ७

ननु केयं शाब्दो भावना । उच्यते पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापा-
रविशेषः स एव विध्यर्थः । लिङादिश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति
तस्य नियमेन प्रतीतेः । यत् इष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति तन्न । तथा
सति इष्टसाधनमिति शब्दस्य विधिशब्दः पर्यायः स्यात् । न च
पर्यायत्वं युज्यते सन्ध्योपासनं ते इष्टसाधनं तस्मात् तत् त्वं
कुर्विति सहप्रयोगात् । पर्यायाणाञ्च सहप्रयोगाभावात् । अतश्च
व्यापारविशेष एव विध्यर्थः । स च लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्राय-

विशेषः । वेदे तु पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्याय इत्यु-
क्तम् । ननु लोके शब्दनिष्ठे प्रेरणापरपर्याये व्यापारशब्दप्रयोगाभावे-
न शक्तिग्रहाभावात् कथं तस्य विधिशब्दात् प्रतीतिरिति चेत् ?
सत्यमेतत् तथापि बालस्तावत् स्तनपानादौ स्वकृतरोदनादि-
जनितमाहप्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनान्नानजन्यत्वावधार-
णात् सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनीं प्रयोज्य-
वृद्धवृत्तिमुपलभ्य तत्कारणत्वेन तस्य प्रवर्तनाज्ञानमनुमिमीति ।
यद्यपि भोजनादौ स्वप्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वात्
प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि तत्पूर्वकत्वाध्यवसानं युक्तम् । तथाप्यन्य-
प्रेरितप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमाहप्रवृत्तौ दर्शनेन
प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्कारणत्वेन प्रवर्त-
नाज्ञानस्यैवाध्यवसानम् । तच्च प्रवर्तनाज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रयोजकवाक्यजन्यमित्यवधारयति । तत्र चावापोद्वापाभ्यां प्रव-
र्तनायां विधिशक्तिमवधारयति । प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्त-
ना । स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचा-
रित्वाद् विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तनासामान्यमेव विधि-
शब्दवाच्यमिति कल्पयति । एवञ्च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य
वक्तृभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण ।
तथैव शक्तिग्रहात् । विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव । एवञ्च
वैदिकलिङादिश्रवणेऽपि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते । तत्र
कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्तृभिप्रायस्यापौ-
रुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापार
इति कल्पयते । अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः
शब्दो भावना सैव च प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थ इति ।
अयमेव चार्थोऽभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय इति
वार्तिकस्य । अभिधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या अभिधाशब्देन शब्द

उच्यते तद्व्यापारात्मिका भावना लिङादिवाचेति केचिदाचार्याः ।

अन्ये त्वाहुः, सत्यं प्रवर्त्तनासामान्यं विध्यर्थः तथैव शक्तिग्रहात् प्रवृत्त्यनुकूलश्च व्यापारः प्रवर्त्तना । अपौरुषेये च वेदे प्रैषादेरसम्भवात् कश्चित् पुरुषप्रवृत्त्या अनुकूलोऽसौ व्यापारविशेषः कल्पनीयः । विधिशब्दाभिधेयप्रवर्त्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेण अपर्यवसानात् । तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां धात्वर्थगतं समीहितसाधनत्वमेवेति कल्प्यते । तस्यापि स्वप्रवृत्त्यनुकूलत्वात् सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्त्तते । अन्यप्रेरितोऽपि यदीष्टसाधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्त्तते स्वतन्त्रप्रेरणावादेऽपि तदाक्षिप्तसमीहितसाधनताज्ञानं स्वीक्रियते एव अन्यथा विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेः । अतश्चावश्यकत्वात् समीहितसाधनतैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः । एवञ्च विधिशब्दस्यापरनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लोकसिद्धं भवति । किञ्च शब्दे एको व्यापारः स्रग्दाद्यतिरिक्तः कल्पनीयः । तस्य च स्वप्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनाहृतस्य प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण ज्ञातस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वम् । शब्दस्य च परनिष्ठव्यापारज्ञापकत्वेन हृतस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वम् । विधेश्च प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वमिति कल्पनाद्वरमावश्यकस्यैव समीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन हृतस्य प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थत्वकल्पनं लाघवात् अन्यनिष्ठत्वाच्च । न च विधेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं समीहितसाधनत्वकल्पनात् प्रेरणानभिधाने च विधेरप्रवर्त्तकत्वात् धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वकल्पनमेव नास्तीति वाच्यम् । प्रवर्त्तनाभिधानेन एतन्मतेऽपि विधेः प्रवर्त्तकत्वात् । विध्यभिहितस्य च प्रवर्त्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरे-

णापर्यवसानात्समीहितसाधनत्वाच्चेपकत्वात् । न चेष्टसाधन-
त्वस्य विध्यर्थत्वे सम्योपासनं ते दृष्टसाधनं तत् त्वं कुर्विति सह-
प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

दृष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानभिधानात् । प्रव-
र्त्तनात्वेन रूपेणाभिधानात् । सामान्यशब्दस्य च विशेषशब्देन
दृष्टः सहप्रयोगः । पाञ्चालो राजा द्रुपद इत्यादौ । तस्मात्समी-
हितसाधनतैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः । सैव च तेन रूपेण
शब्देनैवाभिधीयते इति शाब्दी भावना । उक्तवार्त्तिकस्याप्यय-
मेवाभिप्रायः । अभिधीयते साभिधा समीहितसाधनता सैव
प्रवर्त्तनात्वेन अभिहिता पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावना तां
लिङादय आहुरिति । यथाहुः,

पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् ॥ इति
तत्सिद्धम् । यजेतेत्यत्र लिङ्त्वांशेन शाब्दी भावनोच्यते ।

इति आख्यातांशेन चात्वार्यी भावनोच्यते । ननु कैयमार्थी
भावना । कर्तृव्यापार इति चेत् ? न । यागादेरपि तद्व्यापारत्वेन
भावनात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थ-
त्वाभावादिति चेदत्राहुः । सत्यं न यागो भावना । किन्तु स्वर्ग-
च्छाजनितो यागविषयो यः प्रयत्नः सा भावना । स एव आख्यातां-
शेनोच्यते यजेतेत्याख्यातश्रवणो यागे यजेतेति प्रतीतिर्जाय-
मानत्वात् । यश्च यत्नपूर्वकं गमनादि करोति तस्मिन् देवदत्तो
गमनं करोतीति प्रयोगदर्शनात् । वातादिना सन्दमाने तु नायं
करोति किन्तु वातादिना अस्य सन्दो जायते इति प्रयोगात्
करोत्यर्थस्तावत्प्रयत्नः । करोति सामानाधिकरण्यञ्चाख्याते दृ-
श्यते । यजेत यागेन कुर्यात् पचति पाकं करोति गच्छति गमनं
करोतीति । अतश्च करोतिसामानाधिकरण्यप्रयत्नस्याख्यात-

वाच्यत्वम् । न च रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः रथे यन्ना-
भावादिति वाच्यम् । वोढुरन्तर्गतं प्रयत्नं रथे आरोप्य प्रयोगो-
पपत्तेः । यन्मतेऽप्यन्योत्पादानुकूलं व्यापारसामान्यं भावना
तन्मतेऽपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपलब्धेः । रथो गच्छतीति
प्रयोगस्यौपचारिकत्वमेवेति अतश्च प्रयत्न एवार्थो भावना ।
यथाहुः,

प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थभावना तु न शक्यते ।

वक्तुमाख्यातवाच्येह प्रस्तुतेऽप्युपरम्यत ॥ इति ।

अन्ये त्वाहुः भवितुर्भावनानुकूलो भावकव्यापारस्तावद्भावना ।
यस्मिन् व्यापारे कृते करणं फलोत्पादनाय समर्थं भवति तादृ-
शो व्यापार इति यावत् । स एव चाख्यातार्थः । कुठारेण छिनत्ति
इत्याख्यातश्रवणे हि भवत्येतादृशो मतिः । कुठारेण तथा व्याप्रि-
येत यस्मिन् व्यापारे कृते कुठारेण छिदनं भवतीति । एवं
यजेत स्वर्गकाम इत्यस्यायमर्थः । यागेन तथा व्याप्रियते यस्मिन्
व्यापारे कृते यागात् स्वर्गो भवतीति । स च व्यापारः कचिदुद्य-
मननिपतनादिः कचिच्चाग्न्याधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः । कथ-
म्भावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण पश्चादवगम्यते । अन्योत्पादनानुकूल-
त्वेन सामान्यतस्त्वाख्यात एवावगम्यते । रथो ग्रामं गच्छतीत्या-
ख्यातेन ग्रामप्राप्त्यनुकूलो व्यापार एव प्रतीयते । रथस्तथागमने
व्याप्रियते यस्मिन् व्यापारे कृते गमनाद् ग्रामप्राप्तिर्भवतीति
प्रतीतेः । न त्वत्र गमनमात्रमाख्यातार्थः । तस्य धातुनोक्तत्वात् ।
तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां पूर्वोत्तरावान्तरदेशविभजन-
संयोजनरूप इति पश्चादवगम्यते । पूर्वेण प्रदेशेन वियुज्योत्त-
रेण संयुज्य रथो ग्रामं गच्छतीति प्रयोगात् । उद्यम्यनिपात्य
कुठारेण छिनत्तीतिवत् । एवं देवदत्तः प्रयतते इत्यत्रापि
देवदत्तस्तथा व्याप्रियते यथा प्रयत्नी भवतीति । प्रयत्नानु-

कूलो व्यापार एवाख्यातार्थो न तु प्रयत्नः तस्य धातुनीकत्वात् ।
 व्यापारविशेषाकाङ्क्षायाञ्च इच्छादिः पश्चादवगम्यते उद्यमन-
 पतनवत् । तथा च सर्वत्रानुगतत्वादन्योत्पादानुकूलं व्यापार-
 सामान्यमेवाख्यातार्थः । न तु प्रयत्नमात्रम् । रथो गच्छति देव-
 दत्तः प्रयतते इत्यादिषु तदभावात् । न चात्रौपचारिकत्वं वक्तुं
 युक्तम् । मुख्ये सम्भवति तस्यान्याय्यत्वात् । करोत्यर्थोऽप्यन्यो-
 त्पादानुकूलो व्यापार एव न प्रयत्नमात्रम् । करोतियेतनाचेत-
 नकर्तृकाख्यातसामानाधिकरण्यादिति । तत्सिद्धमन्योत्पादानु-
 कूलो व्यापार आर्थो भावनेति । सैव च यजेतेत्याख्यातांशेनो-
 च्यते भावयेदिति । तस्याश्च भाव्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि भाव्यत्वेन
 मस्वध्यते । करणाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेन मस्वध्यते । प्रया-
 जादय इतिकर्तव्यतात्वेन । एवञ्च यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्यु-
 द्देशेन यागादेर्विधानात् सिद्धं यागादर्धर्मत्वं प्रयोजनमुद्दिश्य
 वेदेन विहितत्वादिति । सोऽयं धर्मो यदुद्देशेन विहितस्तदुद्देशेन
 क्रियमाणस्तद्वेतुः । श्रीगोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रे-
 यसहेतुः । न च तदर्पणबुद्धानुष्ठाने प्रमाणाभावः ।

“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि
 क्षोन्तेय । तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥” इति स्मृतेः ॥ अस्याश्चाष्टकादि-
 स्मृतिव्याख्यादिन्यत्र विस्तरः ।

“क्वाहं मन्दमतिः क्वेयं प्रक्रिया भाट्टसंमता ।

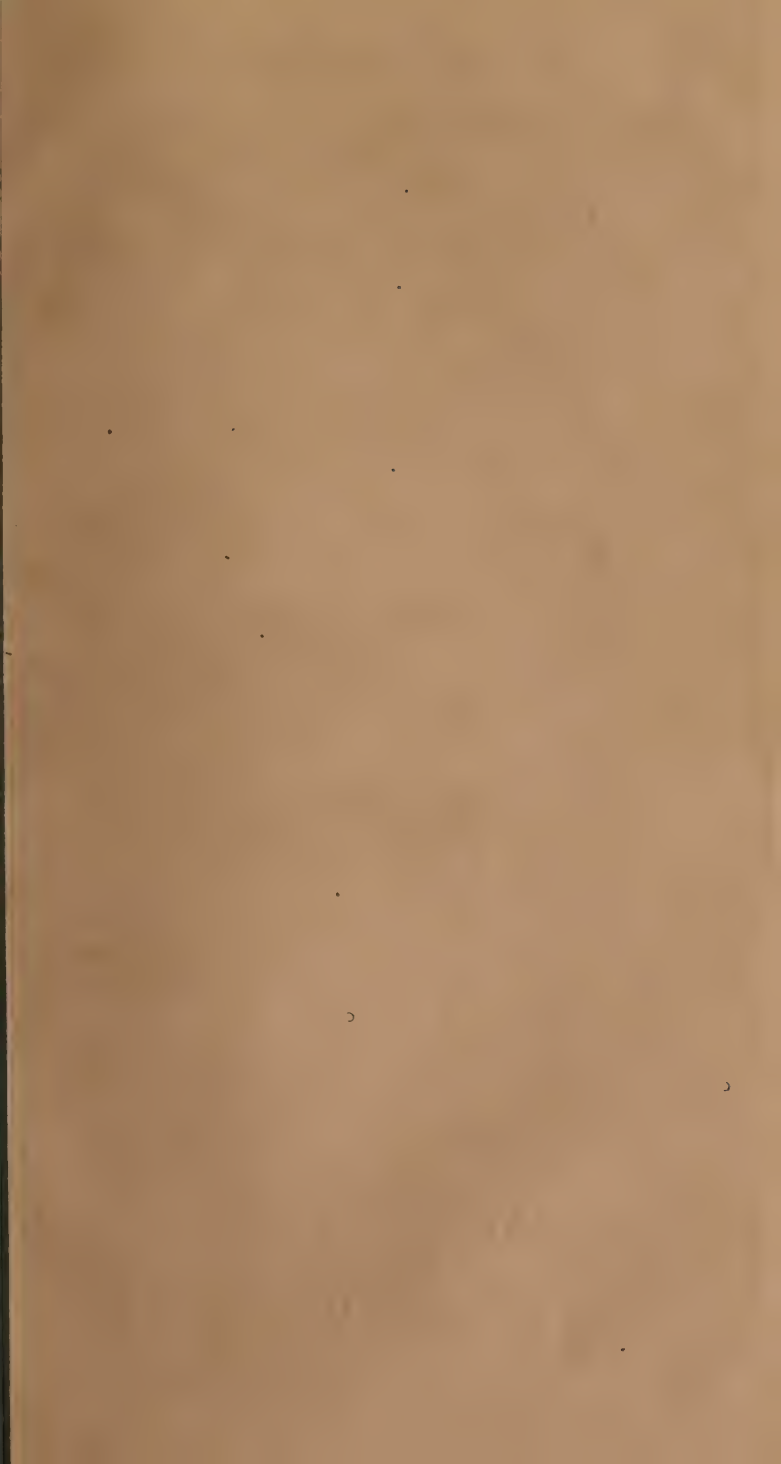
तस्माद्भक्तेर्विलासोऽयं गोविन्दगुरुपादयोः ।

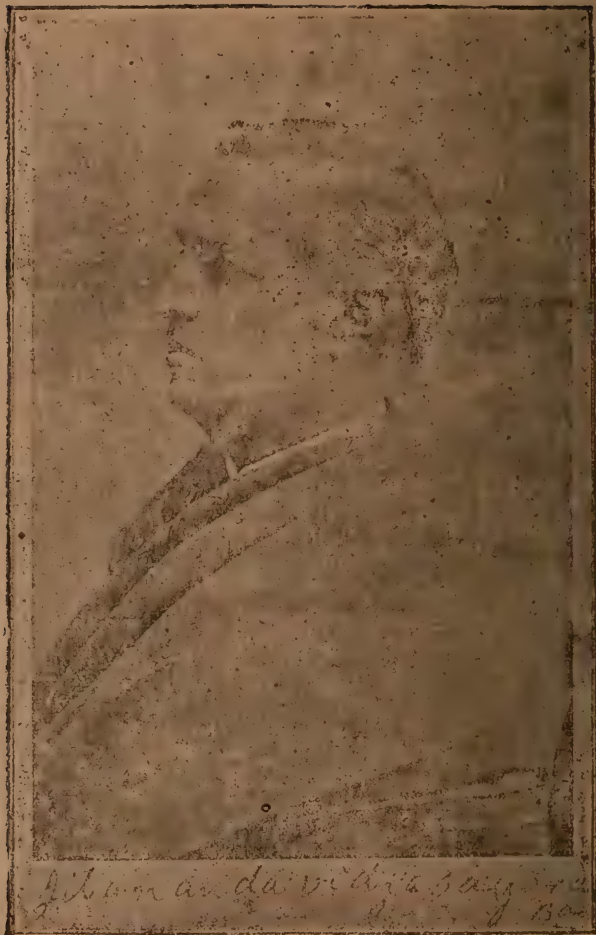
ग्रन्थरूपो मदौयोऽयं वाग्व्यापारः सुशोभनः ॥

अनेन प्रोयतां देवो गोविन्दो भक्तवत्सलः ॥”

इति श्रीअनन्तदेवसूनुना आपदेवेन कृतं मौमांसान्याय-

प्रकाशं ब्रह्मसकं मौमांसाप्रकरणं समाप्तिमगमत् ।

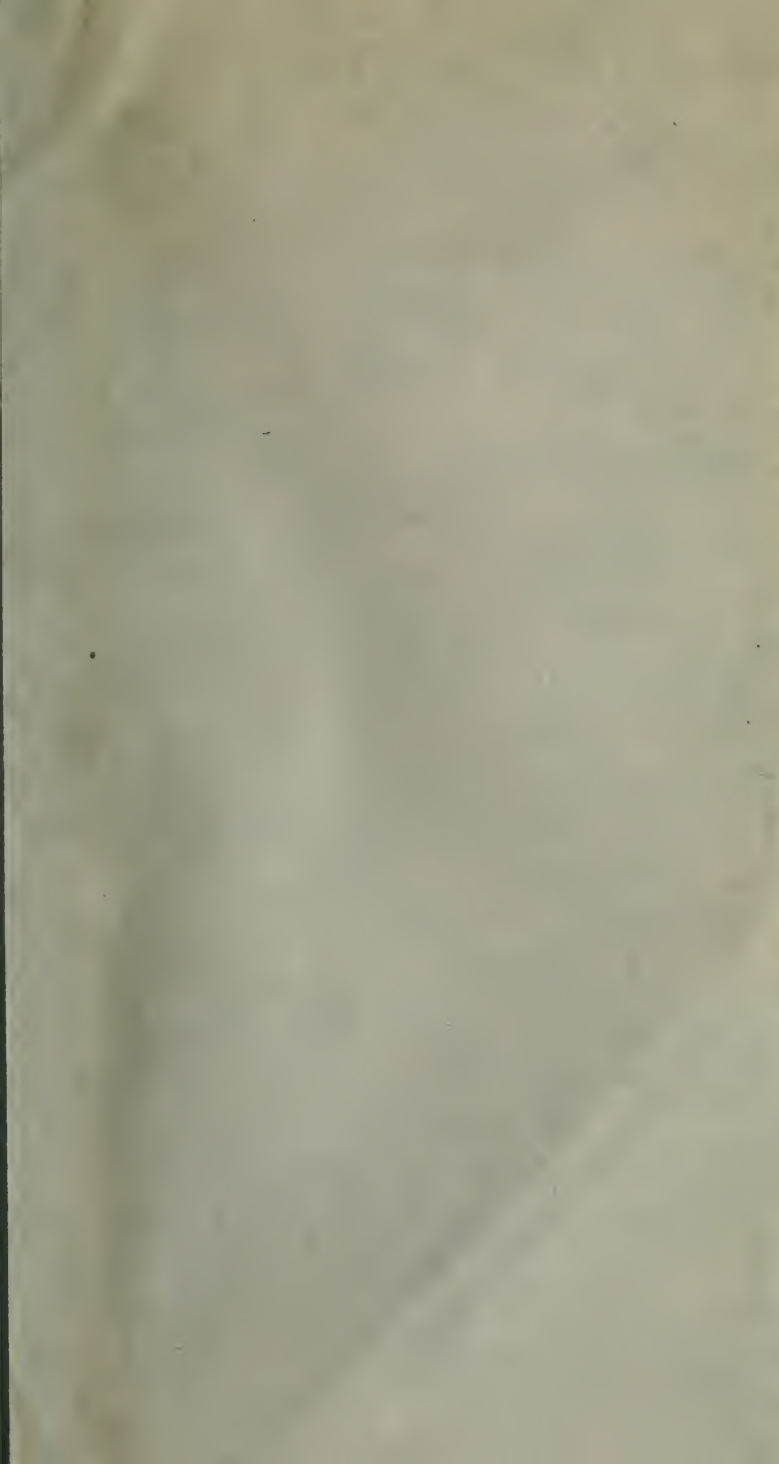
पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

B
132
M5A57
1898

Āpadeva, son of Anantadeva
Mīmāṃsānyāyaprakāśaḥ

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 07 05 03 019 7